

Marek Zieliński  
(Bydgoszcz)

---

**POTRZEBY I MOŻLIWOŚCI BADAŃ  
NAD SPOŁECZNOŚCIĄ CHEŁMNA  
W DOBIE NOWOŻYTNEJ**

---

Przekazanie Chełmna przez Aleksandra Jagiellończyka biskupom chełmińskim w 1505 roku<sup>1</sup> było niewątpliwie jednym z najważniejszych wydarzeń w dziejach miasta. Nie można natomiast upatrywać w tym fakcie źródeł usunięcia się Chełmna na dalszy plan z areny życia politycznego i gospodarczego Prus Królewskich. Z całą pewnością bowiem, to nie wówczas miasto zaczęło tracić na znaczeniu. Wybicie z orbity i zatracenie szans na odegranie wielkiej roli pisanej mu w początku XIII wieku nastąpiło na przestrzeni XV stulecia. Nie mogło marzyć Chełmno o roli metropolii w handlu wiślanym, jako że ważyło na tym niekorzystne położenie względem Torunia. Z Hanzy, miasto wycofało się już około połowy XV wieku. Od 1458 roku nie było także siedzibą najwyższego sądu prawa chełmińskiego, tracąc tym samym jeden z ważniejszych atrybutów swej dotychczasowej wysokiej pozycji. Fatalne dla Chełmna były rozstrzygnięcia po II pokoju toruńskim. Miasto pozostawiono bowiem jako zastaw w rękach najemnika krzyżackiego Bernarda Szumborskiego i jego spadkobierców<sup>2</sup>. Zubożone w trakcie wojny trzynastoletniej, a po jej zakończeniu w dalszym ciągu bezlitośnie grabione, zaczęło gwałtownie podupadać. Dla Chełmna wojna trzynastoletnia trwała dwadzieścia pięć lat. Gdy inne miasta Prus Królewskich intensywnie starały się o ugruntowanie swej pozycji w nowej rzeczywistości przynależności do państwa polskiego, Chełmno pozostawało wyalienowane. Pod władzę Kazi-

---

<sup>1</sup> *Urkundenbuch des Bisthums Culm, bearbeitet C.P. Woelky, t. 2, Das Bisthum Culm unter Polen 1466–1774, Danzig 1887, nr 769.*

<sup>2</sup> *F. Schultz, Bernhard von Zinnenberg, ein Heerführer im dreizehnjährigen Städtekriege, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 22, Danzig 1887.*

mierza Jagiellończyka dostało się dopiero 10 listopada 1479 roku. Zenon H. Nowak określił ten okres jako „najsmutniejszy okres w dziejach miasta”.

W związku z zaszłyymi w XV w. zmianami, w początku XVI wieku miasto przeżywało swoistą transformację pozwalającą mu funkcjonować na zupełnie innej płaszczyźnie, aniżeli było to dotychczas. Ani czasu owego przeistoczenia, ani też tego, który po nim nastąpił, a który ciągnął się aż po rozbiory, nie można nazwać w żadnym wypadku czasem letargu. Chełmno przestało być kartą przetargową w rozgrywkach międzypaństwowych, przestało odgrywać istotną rolę polityczną, ale pozostało nadal bardzo ważnym ośrodkiem religijnym i kulturowym na ziemi chełmińskiej i to sprawiło, że nadal jaśniało na firmamencie wśród miast Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W tym też zakresie przeżywało wielkie chwile.

Chełmno, liczące w okresie 1505–1772 około trzech tysięcy mieszkańców, było największym ośrodkiem, którego właścicielami byli biskupi chełmińscy. Był to jednocześnie drugi co do wielkości, po Toruniu, ośrodek miejski województwa chełmińskiego. Oczywiście jest więc, że stanowiąc znaczący ośrodek katolicyzmu, było swoistą przeciwwagą dla sprotestantyzowanego Torunia. Nic też dziwnego, że dla biskupów chełmińskich stanowiło ono szczególną wartość, zwłaszcza że tuż obok, w Starogrodzie znajdowała się ich rezydencja. Żaden z chełmińskich biskupów nie ominął miasta, żeby nie powiedzieć, iż byli tu nader częstymi gośćmi, a ich przybycie było zwykle ważnym wydarzeniem. Regułą stało się, że nowo obrani biskupi odbywali uroczyste ingresy do kościoła archidiecezjalnego p.w. Wniebowzięcia NMP. O znaczeniu Chełmna dla biskupów dobitnie świadczy fakt, iż biskup Kasper Działyński nosił się z zamiarem przeniesienia do miasta stolicy biskupstwa, biskup Kazimierz Szczuka obrał sobie dom zakonny misjonarzy za miejsce swojego stałego pobytu, zaś biskup Wojciech Stanisław Leski marzył, by było „miasto Chełmno w Prowincji Pruskiej pierwsze, w województwie znaczne, dla praw i zwyczajów dobrych chwalebne”<sup>3</sup>. W zasadzie fara chełmińska pełniła funkcje konkatedry.

Było Chełmno w XVI–XVIII wieku silnym ośrodkiem kultu maryjnego. W szczególności rola miasta jako ośrodka pielgrzymkowego zaczęła wzrastać po 1649 r. Punktem kulminacyjnym był rok 1754, kiedy to dokonano koronacji obrazu Matki Bożej Bolesnej koronami papieskimi. W tym samym okresie rozwijał się w mieście kult franciszkanina Jana z Łobdowa<sup>4</sup>. W początku XVIII wieku sta-

<sup>3</sup> Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (dalej: ADP), Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C-51a, [b. p.].

<sup>4</sup> M. G. Zieliński, *Kościół św. Jakuba Starszego i św. Mikołaja w Chełmnie, Pelplin* 2002, s. 26 nn, 50 n.



rano się rozbudować kult Andrzeja z Osnowa. Chełpiło się też Chełmno relikwiami Krzyża Świętego, św. Piotra i św. Walentego.

Nie bez znaczenia dla kreowania Chełmna na prężny ośrodek religijny była działalność tutejszych zakonów: dominikanów, franciszkanów, benedyktynek, braci wspólnego życia, misjonarzy i szarytek. W 1519 roku w klasztorze dominikanów zebrała się kapituła prowincjonalna, natomiast w 1636 roku podobne wydarzenie miało miejsce w klasztorze franciszkanów. Chełmiński klasztor benedyktynek był macierzystym klasztorom kongregacji benedyktynek, najpotężniejszego żeńskiego zakonu dawnej Rzeczypospolitej. Od 1626 roku kościół franciszkański stał się siedzibą kustodii obejmującej klasztory w Chełmży, Nieszawie, Inowrocławiu, Radziejowie, Dobrzyniu oraz w Wyszogrodzie. Odwiedzali też miasto wybitni przedstawiciele życia monastycznego, m.in. prowincjałowie, a zarazem wielcy reformatorzy: Giovanni Donato Caputo w końcu XVI wieku i Damian a Fonseca w 1617 roku<sup>5</sup>.

Przy kościołach, tak parafialnym jak i klasztornych, działały liczne konfraternie. Przy kościele p.w. Św. Ducha przez cały okres nowożytny funkcjonował szpital skupiający starców, bezdomnych i ubogich nie tylko z terenu miasta. Społeczność tej placówki, w pewnym sensie wydzielona ze społeczności miejskiej, liczyła sobie kilkanaście – kilkadziesiąt osób, które przebywały tutaj zwykle dożywotnio<sup>6</sup>. Przy kościele św. Jerzego na Przedmieściu Grubińskim istniało leprozorium.

Było Chełmno ważnym ośrodkiem nauki w Prusach Królewskich. W mieście funkcjonowała tzw. Akademia Chełmińska prowadzona przez sprowadzonych z Zwolle w Niderlandach Braci Wspólnego Życia specjalizujących się w prowadzeniu szkół, burs i bibliotek kościelnych. Domniemywać można, że chełmińskiej szkole nadali formy organizacyjne podobne do tych, jakie obowiązywały w Zwolle. Była to jedyna szkoła prowadzona przez tę wspólnotę w dawnej Polsce. W ich rękach chełmińska szkoła pozostawała do 1539 r., kiedy to ostatni bracia opuścili miasto, zapewne pod wpływem narastającej fali reformacyjnej<sup>7</sup>. Po okresie upadku w II poł. XVI i XVII w. akademię reaktywowano dopiero

<sup>5</sup> J. Kłoczowski, *Wielki zakon XVII-wiecznej Rzeczypospolitej. Dominikanie polscy w świetle wizytacji generalnej z lat 1617–1619*, „Nasza Przeszłość”, r. 39, 1973, s. 144.

<sup>6</sup> Z. Zych, *Kilka wiadomości historycznych o pierwszych szpitalach chełmińskich*, „Archiwum Historii Medycyny”, t. 36, 1973, z. 1–2, ss. 99–103.

<sup>7</sup> *Urkundenbuch des Bistums Culm*, Bd. I, Danzig 1885, nr 815; Encyklopedia katolicka, t. 3, Lublin 1979, szp. 120, 125; Z. H. Nowak, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 143–139; Z. H. Nowak, *Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie (1473–1536/1545)*, „Zapiski Historyczne”, t. 52, 1987, z. 4.

w 1692 r. za sprawą księży misjonarzy. Stała się ona w 1752 roku filią Akademii Krakowskiej. Społeczność szkolna, tak profesorska, jak i uczniowska, twórczo wpisywała się w obraz życia miejskiego<sup>8</sup>. Jednocześnie, mieszczanie nie ograniczali edukacji jedynie do miejscowej uczelni, lecz kształcili się również na uniwersytetach, w tym również zagranicznych<sup>9</sup>. Ponadto od początku XVII w. przy klasztorze benedyktynek działała szkoła dla dziewcząt, od roku 1677 biskupie seminarium duchowne oraz nowicjat franciszkański od 1694 roku. Przy kościołach i Akademii istniały zasobne biblioteki. Należy również nadmienić, że w latach 1764–1772 działała w mieście bardzo prężnie drukarnia misjonarska<sup>10</sup>.

W mieście tworzyli, bądź wywodzili się z niego wybitni przedstawiciele epoki: Jan Hoppe, Magdalena Mortęska, Grzegorz Gerwazy Gorczycki, Wojciech Dębołęcki, Jan Karol Dachnowski, Paweł Kuszewicz, Andrzej Ahorn, Paweł Godquin, Jan Antoni Fabri, Jakub Czechowicz, Jan Kanty Grodzki.

Aczkolwiek mieszczanie chełmińscy nie brali czynnego udziału w życiu politycznym Prus Królewskich, to jednak aż dwudziestokrotnie w latach 1526–1722 zbierał się w mieście sejmik generalny. Wielokrotnie też szukało miasto protekcji u królów Polski, czego wyrazem były liczne przywileje królewskie: Zygmunta Starego z 1526 roku, Zygmunta Augusta z lat 1556, 1558, 1563 i 1572, Jana III z 1693 roku i Augusta II z 1713 roku. Kilkakrotnie odwiedzał Chełmno Jan III.

Mieszczanie chełmińscy, pozostając pod zwierzchnią władzą biskupów, zachowali wysoko rozwinięte struktury miejskiej samorządności, a mieszczanie prezentowali duże zaangażowanie w sprawy życia publicznego. W tym kontekście niezwykle interesująco przedstawiają się relacje między biskupami a mieszczanami. Rozwijająca się demokracja miejska wykształciła rozbudowany, ale niezwykle sprawnie działający system władzy. Urzędy miejskie znajdowały się w rękach wyraźnie wykrystalizowanego patrycjatu.

Mieszczanstwo czerpało dochody z handlu, rzemiosła, a nade wszystko z uprawy roli. Można by powiedzieć, że miasto uległo agraryzacji, aczkolwiek nie utraciło swego „wielkomiejskiego” charakteru. Za agraryzacją nie szła bowiem pauperyzacja. Miasto posiadało znaczne posiadłości ziemskie ciągnące się wzdłuż Wisły

<sup>8</sup> J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794*, t. 3, Poznań 1851, s. 373–426.

<sup>9</sup> Z. H. Nowak, *Młodzież Prus Królewskich i Książęcych na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1526–1772*, „Zapiski Historyczne”, t. 29, 1964, z. 2, s. 52, 60; idem, *Związki Prus z uniwersytetami w Roztoce i Gryfii w XV i początkach XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 33, 1968, z. 4, s. 27.

<sup>10</sup> A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, Pomorze, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 60–62.



niemal aż pod sam Grudziądz. Ten pokaźny obszar miejski, liczący w przybliżeniu 70 km<sup>2</sup>, podzielony był w czasach nowożytnych na trzy zasadnicze części: obszar elokowany mieszczanom, poczynając od 1602 roku, obszar w dyspozycji kamlarza miejskiego i część z wsiami Sztynwag i Gogolin będącą uposażeniem Akademii<sup>11</sup>.

Nowożytne społeczeństwo chełmińskie ze wszech miar godne jest uwagi ze względu na strukturę narodowościową. Przez miasto przewinęła się cała plejada narodowości. Trzeba przy tym zauważyć, że osiedlający się tu Szkoci, Francuzi, Włosi, Niemcy, Holendrzy nie odgrywali marginalnej roli, lecz wprost przeciwnie, ulegając bardzo szybkiej i, jak się wydaje, gruntownej polonizacji, niejednokrotnie wchodzili do elit władzy. Jest to niewątpliwie jednym z fenomenów tego społeczeństwa. Warto również zwrócić uwagę na specyficzną postawę Szwedów i Rosjan obecnych z racji prowadzonych w XVII i XVIII wieku wojen.

W życiu miasta w sposób czynny partycypowali również przedstawiciele katolickiej szlachty, głównie z obszaru województwa chełmińskiego: Czercy, Dobrcy, Działowscy, Kosowie, Niemojewscy, Turzniccy, Watlewscy, Wapczyńscy, Wejherowie, Zawadzcy. Przez cały okres miasto systematycznie korzystało też z usług chłopów z wsi miejskich. Osobną grupę stanowili zakonnicy i duchowni świeccy oraz alumni, grupę w pewnym sensie jedynie przejściowo związaną z miastem, wyalienowaną, a jednak mającą istotny udział w życiu.

Była obecna w mieście mimo zakazów kontrreformacyjnych biskupów niła grupa ewangelików, systematycznie powiększająca się w XVIII wieku. Zweryfikować należy dotychczasowe przekonania, co do obecności innowierców w mieście oraz o wzajemnych relacjach między katolikami a protestantami. Nakaz biskupa Piotra Kostki z 1580 roku opuszczenia miasta przez innowierców został całkowicie zniesiony przez biskupa Jana Małachowskiego w 1678 roku, kiedy to została zagwarantowana wolność wyznania<sup>12</sup>. Przebywali tu także reprezentanci wyznania mojżeszowego.

Rytm życia społeczeństwa chełmińskiego niewątpliwie naruszały kataklizmy: wielki pożar w 1544 roku, w którym spłonęło około 25% zabudowań, reformacja, kolejne wojny szwedzkie XVII i początku XVIII wieku, epidemie w latach kolej-

<sup>11</sup> F. L. Halmhuber, *Das Elocations-Wesen in Culm*, Culm 1850; *Statut sprawy elokacyjnej dla Obywateli chełmińskich domy posiadających*, Culm [1850].

<sup>12</sup> T. Glemma, *Starania biskupa Piotra Kostki (1574–95) o nawrócenie mieszczan chełmińskich i toruńskich*, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej”, 1930, nr 4, s. 299.

nych wojen szwedzkich: 1626, 1655–1660 i 1709–1711<sup>13</sup>. Mimo to społeczność Chełmna wykazuje ciągły trend rozwojowy. Kres temu położył dopiero pierwszy rozbiór Polski i przejście miasta pod zwierzchność królów pruskich.

\*

Czas świetności Chełmna został ograniczony przez historyków do okresu średniowiecza. Czasy nowożytne pozostają w cieniu zapomnienia. Szukając przyczyn tego zjawiska, należy zgodzić się ze stanowiskiem Jerzego Serczyka, że w XIX i XX wieku wystąpiło „charakterystyczne zjawisko w nauce historycznej zarówno polskiej, jak niemieckiej w postaci zapomnienia, przemilczania lub wręcz odcinania się od tradycji kultury umysłowej Prus Królewskich okresu XVI–XVIII w.” gdyż ta nie mieściła się „w schemacie antagonizmu narodowego”<sup>14</sup>. Brak badań nad przeszłością Chełmna okresu nowożytnego niewątpliwie był pochodną tego procesu. Niemniej jednak należy zwrócić uwagę jeszcze na dwie inne przyczyny.

Po pierwsze miasto nie przeżyło w XIX wieku wielkiego rozwoju industrialnego, utraciło natomiast staropolską rangę prężnego ośrodka szkolnego po rozwiązaniu Akademii Chełmińskiej i przeniesieniu seminarium duchownego do Pelplina, oraz ośrodka życia religijnego po usunięciu z miasta większości zakonów. Zaczęło być wyraźnie dystansowane pod względem liczby mieszkańców przez rozrastający się Toruń, Bydgoszcz i Grudziądz. Zaliczone wówczas do małych miast, sklasyfikowane zostało jako nie liczący się ośrodek również w poprzedniej epoce. Takiej transformacji w postrzeganiu Chełmna sprzyjały dodatkowo poczynania władz pruskich po pierwszym rozbiorze, które nie będąc same zainteresowane uwypuklaniem minionej epoki, w istotny sposób podważyły także wśród samych mieszczan poczucie wielkości Chełmna w okresie staropolskim. Do miasta napłynęła bowiem licznie niemiecka ludność, rzemieślnicy i wojskowi, którzy szybko zaczęli pretendować do roli elit miasta. Przedstawiciele dawnego patrycjatu chełmińskiego zostali zepchnięci na margines. Nastąpiło przerwanie pewnej ciągłości, a nowy napływowy element, który przejął ster, nie czuł potrzeby nawiązywania do przedrozbiorowych tradycji. Wiele patrycjuszowskich rodów cheł-

<sup>13</sup> M. G. Zieliński, *Chełmno na tle miast województwa chełmińskiego w okresie wojny północnej*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*, pod red. J. Muszyńskiej, Kielce 2001, s. 239–262.

<sup>14</sup> J. Serczyk, *Uwagi o stanie i potrzebach badań nad historiografią w Prusach Królewskich od reformacji do upadku dawnej Rzeczypospolitej*, „Zapiski Historyczne”, t. 39, 1974, z. 3, s. 133 n.



mińskich zaczęło też wymierać lub uległo daleko posuniętemu zubożeniu na przestrzeni XIX w.

Kolejnego powodu, dla którego nie podjęto wnikliwych badań nad dziejami miasta i jego społeczeństwa w okresie nowożytnym, należy upatrywać w zaginięciu wielu, niezwykle istotnych zespołów archiwalnych. Proces rozpraszania chełmińskiego archiwum miejskiego rozpoczął się wraz z pierwszym rozbiorem i przejściem miasta przez władze pruskie. Wprawdzie w 1772 roku archiwalia zostały uporządkowane i zinwentaryzowane przez Jana Kantego Grodzkiego i J. P. Prusieckiego, a archiwum opieczętowane, to jednak już wkrótce księgi sądowe zostały przekazane do sądu, gdzie zagięły. Następnego porządkowania archiwaliów chełmińskich podjął się Grodzki w 1795 roku. Podczas tych prac naniósł na poszczególne akta sygnatury, dzieląc cały zbiór na tytuły. Jednakże już około 1805 roku z goryczą pisał do Magistratu: „Przekładane były po kilka razy z miejsca na miejsce w Ratuszu tutejszym akta polskie od samej okupacji, aż dotychczas, nikt nie dbał tak bardzo, każdy je mógł przeglądać i czytać, kto był wiadomy tego języka. Układałem ja niżej podpisany te papiery i księgi po kilka razy, jako świadczą sumariusze ręką moją zapisane w Ratuszu złożone, przecież jednak to układanie na nic się nie zdało, bo zupełnie nikomu inspekcja i osobliwy dozór do trzymania w dobrym porządku nie był powierzony. A zatym zaglądał do nich kto chciał, czytał kto chciał, rujnował dobry porządek tych papierów, kto chciał i nareszcie z poniewierki i gniewa po ziemi, jak gdyby śmieci, wynosił kto chciał, jako się pokazało, że z szynkownych wychodziły dokumenta ratuszne domów”<sup>15</sup>. Grodzki proponował przeznaczenie dla potrzeb archiwum jednej z sal na parterze ratusza. W 1842 roku odnotowano, że funkcję archiwariusza pełnił wielce zasłużony dla miasta Ludwik Wyczyński, tłumacz i sekretarz sądowy.

Najprawdopodobniej w latach osiemdziesiątych dziewiętnastego wieku, co cenniejsze akta wywieziono do Królewskiego Archiwum w Królewcu i tam zdeponowano pod sygnaturami 7, 8 i 9. Wśród przejętych wówczas akt były również staropolskie, a nawet dziewiętnastowieczne. Zachowane do dnia dzisiejszego akta staropolskie pochodzą w głównej mierze z zespołu o sygnaturze 9. Po utworzeniu Königliches Staatsarchiv w Gdańsku materiały te zostały tam przekazane w lutym 1903 roku<sup>16</sup>. Nadano im nowe sygnatury: 322 i 322A. Zespół o numerze 322A objął m.in. najstarsze, średniowieczne księgi miejskie. Pozostałe, w tym księgi staropolskie, traktowane jako depozyt, uzyskały sygnaturę 322. O ówczesnej za-

<sup>15</sup> Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Archiwum Miasta Chełmna (dalej: AMCh), sygn. 6, s. 224n.

<sup>16</sup> Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie (dalej: MZCh), sygn. D/274, p. 1.

wartości tego zespołu świadczy inwentarz: „Stadtarchiv Kulm niedergelegt im Königlichen Staatsarchiv Danzig, Abt. 322”<sup>17</sup>. Ze względu na niezmiernie wielką wartość tego zbioru zamieszczono poniżej w tabeli pełen rejestr tych archiwaliów. Materiały te w przeważającej większości należy uznać obecnie za zaginione, a zatem poszczególne tytuły inwentarzowe nabierają wręcz wartości źródłowej. Zdają się wskazywać, jak wielką wagę przywiązywało mieszczaństwo chełmińskie okresu staropolskiego do przechowywania tej, jakże obszernej dokumentacji, ale także ukazują strukturę rozbudowanego systemu kancelaryjnego.

Po odzyskaniu niepodległości władze miasta podjęły starania o rewindykację akt miejskich. Już 2 października 1920 roku magistrat podjął uchwałę o podjęciu działań zmierzających do odzyskania chełmińskiego archiwum. Do przejścia depozytu zostali wyznaczeni Edward Batke i Władysław Pluciński<sup>18</sup>. 17 grudnia 1920 roku radca miejski Batke podpisał odbiór akt. Do Chełmna powróciły akta o sygnaturze 322. „Słowo Pomorskie” donosiło wówczas: „Gmina sprowadziła w ostatnim czasie bardzo cenne i starożytne, 13-go wieku sięgające archiwum z Gdańska, atoli nie ma go gdzie pomieścić...”<sup>19</sup>. 4 września 1923 roku komisarz rządu polskiego do spraw podziału gdańskich zasobów archiwalnych pomiędzy Polską a Wolnym Miastem Gdańskim, ksiądz Paweł Antoni Czaplewski zażądał ponownego przekazania do tworzonego tam archiwum polskiego tej części archiwaliów, która była już wcześniej w depozycie. Rada Miasta pozytywnie ustosunkowała się do tego wniosku 12 października 1923 roku<sup>20</sup>. Jednak wykonanie tej decyzji kilkakrotnie odraczano i w końcowym efekcie archiwaliów w ogóle nie przekazano. Archiwum początkowo umieszczono w kamienicy przy ulicy Wodnej, ale wkrótce przeniesiono do budynku szkolnego przy ulicy 22 Stycznia. W 1926 roku podjęto uchwałę o przeznaczaniu na archiwum pokoju nr 1 w ratuszu<sup>21</sup>. Zgod-

<sup>17</sup> APT, AMCh, sygn. 2807 i 2808. Inwentarz ten znalazł się w Chełmnie najprawdopodobniej wraz z odzyskanymi archiwaliami w 1920 roku. Do archiwum toruńskiego został przejęty z archiwum miejskiego już po zakończeniu II wojny światowej. Niestety, jak można sądzić po dacie zachowanych ksiąg kamlarskich, datacja w inwentarzu nie jest precyzyjna, a czasami wykazuje nawet spore odstępstwa od stanu faktycznego. Porównaj również: M. Bär, *Das Königliche Staatsarchiv zu Danzig seine Begründung, seine Einrichtungen und seine Bestände*, Leipzig 1912, s. 90. Materiały poświęcone chełmińskim zakonom zyskały sygnatury: 379 – dominikanie, 380 – franciszkanie, 381 – siostry miłosierdzia, 382 – benedyktynki, 383 – misjonarze, 384 – misja jezuitów.

<sup>18</sup> MZCh, sygn. D/274, p. 3.

<sup>19</sup> „Słowo Pomorskie”, R. 1, 1921, nr 69 z 26 marca, s. 4.

<sup>20</sup> MZCh, sygn. D/274, p. 32–35.

<sup>21</sup> APT, AMCh, sygn. 1373, p. 1, 4; sygn. 2402, p. 4.



nie z tą decyzją archiwalia staropolskie, tak jak i przywilej chełmiński znalazły się w ratuszu, natomiast w budynku przy ul. Wodnej 12 ( po zmianie numeracji – 30) umieszczono „wszelkie akta stare, które jeszcze nie przeszły do archiwum miejskiego”<sup>22</sup>.

Archiwistą, począwszy od 1 września 1921 roku, został ksiądz Walerian Ossowski (1884–1940), prefekt w Państwowym Gimnazjum Żeńskim<sup>23</sup>. Z funkcji tej zrezygnował z dniem 31 marca 1930 roku, nie mogąc zapewne pogodzić jej z obowiązkami proboszcza w Wielkim Czystem. Kolejnym archiwistą, począwszy od 1 października 1930 roku został lekarz i pasjonat historii, Jan Nierzwicki. Funkcję tę pełnił jedynie przez rok, a to w związku z likwidacją stanowiska<sup>24</sup>. Od 1932 roku archiwum nadzorował decernent Franciszek Redygier, dyrektor Państwowego Gimnazjum Żeńskiego.

Zasób chełmińskiego archiwum był uważany za bardzo cenny, skoro zamierzano zaprezentować go prezydentowi Ignacemu Mościckiemu, odwiedzającemu miasto w dniu 3 sierpnia 1927 roku<sup>25</sup>. Gdy w 1928 roku ks. Ossowski pisał sprawozdanie do „Nauki Polskiej” stwierdził, że w Chełmnie są nadal dokumenty staropolskie z lat: 1518, 1526, 1541, 1547, 1555, 1556, 1563, 1568, 1572, 1580, 1583, 1589, 1594, 1596, 1601, 1603, 1639, 1640, 1644, 1647, 1655, 1660, 1663, 1666, 1682, 1693, 1698, 1700, 1702, 1717, 1728, 1738, 1739, 1740, 1746, że „liczba dokumentów wynosi 43, map i planów 81, ksiąg i fascykułów 7520”<sup>26</sup>. W Archiwum Miejskim w Chełmnie posługiwano się inwentarzem sporządzonym w początku wieku w Gdańsku i jedynie uzupełnionym w 1927 roku. Pewnym utrudnieniem w identyfikowaniu zasobu Archiwum Miejskiego jest natomiast brak pieczęci własnościowych na większości akt, aczkolwiek wiadomo, iż archiwum taką pieczęć posiadało i że część zbiorów opatrzone nią<sup>27</sup>.

Pozostałe w Gdańsku materiały o sygnaturze 322 A, po 1933 roku, jak sądził Zenon. H. Nowak, zostały po kryjomu wywiezione do Archiwum Marchii Granicznej, a następnie wcielone do Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz

<sup>22</sup> APT, AMCh, sygn. 1357; MZCh, sygn. D/274, p. 39, 46.

<sup>23</sup> MZCh, sygn. D/274, p. 10, Regulamin Archiwum Miasta Chełmna; J. Kałdowski, *Ratusz w Chełmnie*, Toruń 1984, s. 34n; H. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1995, s. 229.

<sup>24</sup> APT, AMCh, sygn. 1373, p. 12 v.

<sup>25</sup> APT, AMCh, sygn. 1642, [b. p.].

<sup>26</sup> MZCh, sygn. D/274, p. 72. Porównaj także: *Archiwa polskie*, pod kierunkiem W. Semkowicz a, oprac. K. Buczek, „Nauka Polska”, t. 7, 1927, s. 15. Tabela: pozycje 321–359.

<sup>27</sup> Uwaga ta dotyczy m. in. egzemplarza *Culmer Zeitung* znajdującego się w zbiorach Biblioteki PAN w Gdańsku.

sitz w Berlin–Dahlem. Nowe miejsce przechowywania tych akt ujawniono dopiero w 1966 roku. Poza omówionymi przez Nowaka średniowiecznymi księgami miejskimi znajdują się tam również materiały dotyczące okresu nowożytnego<sup>28</sup>.

Akta znajdujące się w Chełmnie podczas okupacji hitlerowskiej, w bliżej nie znanych okolicznościach wywieziono do Gdańska. Wszystko wskazuje jednak, że miało to miejsce w marcu lub kwietniu 1941 roku<sup>29</sup>. W ostatnim etapie wojny archiwalia te ewakuowano do majątku Człopa koło Choszczna, a pewną ich część w rejon Goslar, Grasleben, Marburga i tylko ta ostatnia partia ocalała. Rewindykowano ją dopiero w 1947 roku<sup>30</sup>. Z imponującego zespołu chełmińskiego pozostały zaledwie 1273 jednostki archiwalne. Zachowany staropolski zespół stanowi zaledwie około 20% akt staropolskich z okresu przedwojennego. Po 1951 roku akta, zgodnie z zasadą pertynencji, przejęło Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, skąd w latach 1957–1963 przeniesiono je do archiwum w Toruniu, będącego wówczas oddziałem archiwum bydgoskiego<sup>31</sup>. Aczkolwiek szansa na odnalezienie zaginionych archiwaliów chełmińskich jest znikoma, to jednak z nieoficjalnych źródeł wiadomo, że pewne materiały znajdują się w rękach prywatnych kolekcjonerów na terenie Niemiec. Czy są wśród nich miejskie akta staropolskie?

W chwili obecnej w zespole toruńskim *Akt Miasta Chełmna* na uwagę zasługuje zbiór 79 ksiąg kamlarskich z lat 1625–1772 o łącznej liczbie zapisanych stron 8217<sup>32</sup>. Zachowane księgi znajdują się w dobrym stanie. W przeważającej większości odznaczają się bardzo starannym zapisem. Ich dodatkową wartością jest to, iż są prowadzone w języku polskim<sup>33</sup>. Obecnie są nieocenionym wprost źródłem dającym wgląd w problemy życia codziennego miasta i mieszczan. Są pomocne do badań genealogicznych i demograficznych, jako że zawierają spisy obywateli

<sup>28</sup> *Übersicht über die Bestände des Geheimen Staatsarchivs in Berlin–Dahlem*, t. 1: *Provinzial- und Lokalbehörden*, bearbeitet von H. Branig, R. Bliss, W. Bliss, Köln 1966, s. 125; Z. Nowak, *Przydatność badawcza ksiąg miejskich Chełmna z XIV i XV wieku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia 8, 1973.

<sup>29</sup> B. Osmólska-Piskorska, *Pomorskie Towarzystwo Pomocy Naukowej, pół wieku istnienia i działalności 1848–1898*, Toruń 1948, s. 8.

<sup>30</sup> Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku, oprac. C. Biernat, Warszawa 1992, s. 31.

<sup>31</sup> J. Tandecki, *Inwentarz Akt Miasta Chełmna z lat 1480–1939*, Toruń 1983, maszynopis w APT, ss. 7–9; *Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480–1559 (1567)*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Warszawa 1990, s. X.

<sup>32</sup> APT, AMCh, sygn. 9–87.

<sup>33</sup> A. Wróbel, *Chełmińskie księgi kamlarskie z XVII i XVIII w. Studium językowe*, Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego TNT, t. 31, z. 3, Toruń 1987.



miasta opłacających czynsze miejskie. Dokładne prześledzenie tych zapisów umożliwiłoby wysnucie wniosków co do aktywności gospodarczej mieszczan, stanu posiadania, a nawet pozwalają uchwycić, wobec braku pełnych ciągów ksiąg metrykalnych, ramowe daty życia wielu przedstawicieli patrycjatu chełmińskiego. Nie dają natomiast księgi kamlerskie wyczerpujących informacji o stanie zaludnienia miasta, ponieważ nie figurują w nich nieposesjonaci oraz zwolnieni od płacenia czynszów z racji piastowanych urzędów. Pozwalają ponadto określić kontakty handlowe kupców chełmińskich z innymi miastami, ich specjalizację asortymentową, a nawet profil produkcji rolniczej. Ujmują dokładnie przychody miasta i jego wydatki. Wielce podobną w charakterze zapisów jest księga egzaktorska z lat 1749–1773<sup>34</sup>. Wreszcie dwa rejestry czynszów z kwartału II i III za lata 1726–1741 oraz z kwartału I–IV za lata 1742–1752 umożliwiają odtworzenie stanu zabudowy miasta i sporządzenie listy posesjonatów w pierwszej połowie XVIII wieku<sup>35</sup>. Rejestry te mogą być także pomocne przy oszacowaniu stanu zaludnienia miasta. Na podstawie tych rejestrów można przyjąć, że w pierwszej połowie XVIII wieku samo miasto bez przedmieść liczyło co najmniej 210 domów mieszkalnych. Oczywiście liczbę tę należy powiększyć o zabudowania municypalne, by otrzymać całkowitą liczbę budynków.

Do powyższej wymienionych źródeł należy dołączyć jeszcze trzy zachowane księgi sądu ławniczego<sup>36</sup>. Szczególnie są tu ważne akta sądu przedmiejskiego, przed którym zawierano wszelkie transakcje kupna-sprzedaży, spisywano testamenty, legacje, czynsze, darowizny. Są to więc niezmiernie ciekawe dokumenty odnoszące się do życia społeczno-gospodarczego. Pierwsza pochodzi z lat 1480–1559 i obejmuje 399 wpisów, z czego 220 pochodzi z okresu po 1505 roku. Druga jest jedynie fragmentem księgi przedmiejskiego sądu ławniczego z lat 1619–1627. Trzecia jest księgą sądu ławniczego, zawierającą 255 wpisów od 15 lutego do 20 sierpnia 1696 roku. Zapewne też fragmentem księgi przedmiejskiego sądu ławniczego jest inwentarz nieruchomości J. Steiera z 1626 roku<sup>37</sup>.

Uwadze nie może umknąć również kopiarusz akt powstały w początku XIX wieku, a znany pod potoczną nazwą *Księgi Forbesa*<sup>38</sup>. Zawiera ona niezwykle ważne teksty dla badań nad społeczeństwem miasta XVI–XVIII wieku, a mianowicie wilkierz chełmiński biskupa Piotra Kostki z 1590 roku. Tekst tego dokumentu, którego oryginał znajdował się w archiwum famym, opublikował Zbigniew Zdrój-

<sup>34</sup> APT, AMCh, sygn. 91.

<sup>35</sup> APT, AMCh, sygn. 88 i 89.

<sup>36</sup> APT, AMCh, sygn. 1–3.

<sup>37</sup> APT, AMCh, sygn. 5.

<sup>38</sup> APT, AMCh, sygn. 4.

kowski<sup>39</sup>. Ponadto w „Księdze Forbesa” znajdują się postanowienia biskupa Wawrzyńca Gembickiego z 1603 roku, biskupa Macieja Konopackiego, biskupa Jana Kuczborskiego z 1619 roku, biskupa Jakuba Zadzika z 1626 roku, biskupa Kaspra Działyńskiego z 1641 i 1642 roku, a także opis elokacji z 1702 roku, *Votum solenne Miasta Chełmna Roku Pańskiego 1708 Dnia 8 Października podczas wotywy publicznie uczynione*, odnoszące się do suplikacji społeczeństwa miasta w czasie wielkiej epidemii dżumy, a także *Rezolucje Magistratu względem Łęgu* od roku 1583 aż po rok 1772 i *Processus electionis novorum officialium civitatis Culmen* [sis].

Zachował się pełen tekst tylko jednej księgi elokacyjnej, a w zasadzie rewizji z lat 1755/1756. Znany jest on z odpisów pióra Jana Kantego Grodzkiego. W Toruniu przechowywane są aktualnie dwa odpisy<sup>40</sup>. Natomiast w niewielkim poszytcie o sygnaturze 827 kryje się ponadto kilka odpisów odnoszących się do spraw elokacji sięgających wstecz aż do roku 1669. Z ksiąg elokacyjnych wynika m.in., że w 1755 roku Chełmno liczyło 215 domów, do których przypisane były grunty elokacyjne. W tej liczbie było 46 kamienic, 72 domy o dwóch piętrach, 80 domów o jednym piętrze i 17 parterowych.

W Archiwum Państwowym w Toruniu na uwagę zasługuje również zespół o nazwie *Akademia Chełmińska*. Stanowi go wprawdzie tylko 5 jednostek archiwalnych, ale zawiera niezwykle istotny manuskrypt, a mianowicie *Fasti Academiae Culmensis*. Liczy on 151 kart, w tym zapisanych 136. Znajduje się tam m.in. interesujący rękopis *Nomina studiosorum Academici Gymnasii Culmensis*<sup>41</sup>. Kolejny rękopis tego zespołu, liczący 115 kart nosi tytuł: *Liber, in quo Iura Fundationalia Scholae Culmensis, Regestrum Librorum in Bibliotheca Academiae Culmensis reperitibulum*. Są to odpisy dokumentów z lat 1702–1738, a także dwa inwentarze bibliote-

<sup>39</sup> Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła prawa chełmińskiego z XVI i XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 23, 1971, z. 2, s. 141–182.

<sup>40</sup> APT, AMCh, sygn. 6, 828.

<sup>41</sup> APT, Akademia Chełmińska, sygn. 1; tekst częściowo publikowany, [w:] J. Lechicka, *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej*, Wrocław 1963; *Album uczniów Chełmińskiego Gimnazjum Akademickiego 1692–1816*, wydali Z. Nowak i P. Szafran, Wrocław 1975. Nie opublikowane pozostają natomiast fragmenty o następujących tytułach: *Consensus R. D. Vincenti Kolibasa dicti, episcopi Culmensis super erectione scholae Culmensis* (p. 5–6); *Restauratio Academici Culmensis Gymnasii* (p. 13v); *Directorium et series studi Culmensis* (p. 14–14v); *Catalogus defunctorum benefactorum* (p. 17); *Catalogus defunctorum sodalium* (p. 19); *De missa a scholaribus audienda* (p. 20–20v); *De tempore confessionis sacramentalis* (p. 21); *De recreationibus* (p. 21v); *Authores triennales in classibus perlegendi* (p. 22). Pozostałe jednostki z tego zespołu opublikowała J. Lechicka, *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej*, Wrocław 1963, s. 36–38, 67n.; 104n.



ki szkolnej z 1809 roku<sup>42</sup>. Trzeci, niewielki rękopis liczący 41 stron, zawiera *Deductio iurum et iurisdictionis episcopi culmensis respectu scholae culmensis ac illius bonorum*, a także *Specificatio dokumentorum scholam culmensem concernentium* będące zbiorem przywilejów szkoły i praw biskupów chełmińskich do niej aż po rok 1748<sup>43</sup>.

Akta te pozostały w budynku zlikwidowanej w 1818 roku Akademii i przejęte następnie przez Wyższą Szkołę Miejską i Obywatelską. Tam też znajdowały się z pewnością jeszcze w połowie XIX wieku, o czym świadczą stemple biblioteczne. W okresie międzywojennym przechowywane były zapewne w zbiorach biblioteki Państwowego Gimnazjum Żeńskiego<sup>44</sup>. Zespół najprawdopodobniej dopiero w okresie II wojny światowej został wywieziony z Chełmna do Archiwum Państwowego w Bydgoszczy. Od 1955 roku zespół należy do zasobu archiwum toruńskiego<sup>45</sup>.

Poza omówionymi aktami miejskimi i szkolnymi, kolejną bardzo ważną grupę stanowią akta kościelne. W grupie tej należy wymienić teksty wizytacji biskupich. Przechowywane są one w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie. Wśród nich na baczność uwagę zasługują wnikliwe wizytacje biskupów: Andrzeja Leszczyńskiego z 1647 roku, Andrzeja Olszowskiego z 1672 roku, Teodora Potockiego z 1700 i Feliksa Ignacego Kretkowskiego z 1725 roku<sup>46</sup>. Odpisy wszystkich kolejnych wizytacji biskupich parafii znajdują się także w Archiwum Fary Chełmińskiej<sup>47</sup>. Zawierają one nie tylko szczegółowe opisy kościoła parafialnego oraz kościołów filialnych na terenie miasta, seminarium duchownego, ale również spisy fundacji czynionych przez mieszczan chełmińskich. Pozwalają zorientować

<sup>42</sup> APT, Akademia Chełmińska, sygn. 2. Tekst publikowany: J. Lechicka, op.cit., s. 24–36, 38–67, 105–109, 205–234.

<sup>43</sup> APT, Akademia Chełmińska, sygn. 3. Tekst publikowany: J. Lechicka, op.cit., s. 3–18.

<sup>44</sup> J. Nierzwicki, *Biblioteka Państw[owego] Gimnazjum Żeńskiego w Chełmnie*, [w:] *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie*, pod red. S. Wierczyńskiego, Poznań 1928, s. 295–298.

<sup>45</sup> A. Gonciarek, *Inwentarz zespołu Akademia Chełmińska*, Toruń 1977, mps w APT, s. 2.

<sup>46</sup> ADP, *Culmensia et Pomesaniensia*, sygn. C-16, p. 10v–12v; sygn. C-19, p. 57–85; C-32 a, p. 1–54; C-33, p. 167–212; sygn. C-38, p. 5–19 v. Drukiem ukazały się: *Visitationes Ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episkopo, anno 1647 factae*, wydał W. Pobłocki, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 4, 1900, s. 30–35; *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episkopo, anno 1667–72 factae*, wyd. B. Czapla, Fontes „Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 6–9, 1902–1906, s. 112–151.

<sup>47</sup> Archiwum Fary Chełmińskiej (dalej: AFCh), sygn.: 138, 140, 141, 143, 144, 147. Porównaj także: M.G. Zieliński, *Inwentarz Archiwum Fary Chełmińskiej*, Chełmno 2003, mps w AFCh.

się w religijności mieszkańców. W *Acta curiae* z lat 1639–1646 znajduje się chełmiński wilkierz cechu piwowarów z 1471 roku, ponownie zatwierdzony przez radę miejską 12 grudnia 1631 roku i dziesięć lat później zatwierdzony przez biskupa Kaspra Działyńskiego<sup>48</sup>. Ponadto na uwagę zasługują *Akta biskupiego sądu burgrabskiego w Starogrodzie* będące doskonałym uzupełnieniem spraw elokacji w połowie XVIII wieku<sup>49</sup>. Bardzo cennym jest manuskrypt z lat 1625–1635 zawierający cały szereg akt normatywnych dla miasta wydawanych przez biskupów: Wawrzyńca Gembickiego, Macieja Konopackiego, Jana Kuczborskiego, administratora diecezji ks. Gabriela Władysławskiego, Jakuba Zadzika, Kacpra Działyńskiego, Macieja Bystrama<sup>50</sup>. Wnikliwych badań wymaga także zespół *Akta Seminarium Duchownego Chełmińskiego* złożony z 28 jednostek obejmujący bardzo cenne akta, przeniesione przez ks. Antoniego Liedtke z Archiwum Fary Chełmińskiej około 1960 r., a dotyczące nie tylko dziejów seminarium duchownego w Chełmnie, ale także życia religijnego parafii w tym kultu maryjnego na przestrzeni XVII i XVIII w.

W trakcie II wojny światowej los obszedł się równie okrutnie z archiwaliami pelplińskimi, jak i z gdańskimi. Akta staropolskie zgromadzone w Pelplinie zostały wywiezione w przededniu wojny do Torunia i Zamościa. Stamtąd okupant przetransportował je do Berlina, a następnie do Gdańska, gdzie podzieliły los tamtejszego archiwum: część wywieziono w 1944 roku do kopalni soli w Grasleben, a część ukryto w Warcinie. Zasadniczą część akt staropolskich odzyskano już w 1947 roku, chociaż jeszcze w 1957 roku Archiwum Państwowe w Bydgoszczy przekazało odnaleziony manuskrypt: *Status Ecclesiarum decanatus Culmensis* z 1740 roku<sup>51</sup>.

Poważną rolę w badaniach nad społeczeństwem chełmińskim odgrywają materiały do dziejów społeczności zakonnych obecnych w tym okresie w mieście: benedyktynek, dominikanów, franciszkanów, misjonarzy, sióstr miłosierdzia. Już w pierwszej połowie XIX w. przepadły praktycznie w całości archiwa kasowa-

<sup>48</sup> ADP, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C-13; druk: Z. Zdrójkowski, *Chełmiński wilkierz piwowarów z roku 1471*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 15, 1949, z. 3–4, s. 155–160; idem, *Ziemia chełmińska w przeszłości. Wybór tekstów źródłowych*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1961, s. 106–109.

<sup>49</sup> ADP, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C-51a, [b. p.] pierwsze 70 kart.

<sup>50</sup> ADP, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C-9. Por.: Z. Zdrójkowski, *Nieznane źródła nowożytnego prawa chełmińskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 24, 1972, z. 1, ss. 151–184.

<sup>51</sup> ADP, Culmensia et Pomesaniensia, sygn. C-46a. Porównaj: A. Nadolny, *Archiwum Diecezjalne w Pelplinie. Zarys dziejów i informacja o zasobie*, Studia Pelplińskie, t. 21–22, 1990/1991; ibidem, *Archiwum Diecezji Chełmińskiej w okresie II wojny światowej*, [w:] *Kościół i społeczeństwo. Rewolucje, demokracja, totalitaryzm*, pod red. J. Walkusza, Lublin 1993.



nych wówczas klasztorów. Natomiast częściowo ocalały materiały zgromadzone w archiwach prowincjonalnych: w Archiwum Dominikańskim w Krakowie, Archiwum Franciszkańskim w Krakowie, Archiwum Księży Misjonarzy w Krakowie. Na szczególną uwagę zasługuje w Archiwum Dominikańskim w Krakowie *Inwentrz klasztorów podczas wizytacji Jerzego Trebnica, prowincjała OP w latach 1619–1621*<sup>52</sup>. Do badań nad składem osobowym chełmińskiego konwentu dominikańskiego pomocne są z kolei *Acta Capitulum Provinciae Poloniae Praedicatorum*<sup>53</sup>. Franciszkanie krakowscy przechowują natomiast odpisy *Brevis descriptio conventum Provinciae Poloniae Ordinis Minorum Conventualium S. P. Francisci facta Anno Domini 1762. Ex antiquioribus singulorum conventuum descriptionibus et praecipue sub Anno 1735 et 1758 diverso caractere ac in diversa forma expenditis atque porrectis colcta manuque P. M. Bonaventura Makowski pro tunc custodis Lublinensis et in conventu Varsaviensi magistri novictorum* oraz Ludwika Miske *Synoptica Relatio seu Brevis Descripti Conventuum in Provincia Maioris et Minoris Poloniae fundatorum facta Anno Domini 1735*. Ponadto znajdują się tamże protokoły powizytacyjne prowincjałów od końca XVI po wiek XVIII oraz spis kapitałów klasztoru chełmińskiego z 1755 roku. Misjonarze krakowscy posiadają akta personalne profesorów Akademii Chełmińskiej. Część archiwaliów pomisjonarskich znajduje się obecnie w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie w zespole Akta Seminarium Duchownego Chełmińskiego. Na szczególną uwagę zasługuje *Thesaurus pretiosus. Diarium* zwany potocznie *Kroniką Misjonarzy* obejmująca lata 1676–1743<sup>54</sup>. Składa się ona z następujących części: *Diarium seu acta domus Culmensis congregationis missionis connotari coepta Anno Christi 1676* na stronach od 1 do 310; *Relatio Solennis Introductionis Canonisationis Sancti Vincentii a Paulo, Fundatoris Congregationis Missionis die 23 juli, Sabbatho ante*

<sup>52</sup> Archiwum Dominikańskie w Krakowie (dalej ADK), sygn. Pp 125.

<sup>53</sup> ADK, *Acta Capitulum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum*, maszynopis, oprac. R. Madura, t. 2–3; *Acta Capitulum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum*, wyd. R. F. Madura, 1, Roma 1972.

<sup>54</sup> Jako pierwszy *Kronikę Misjonarzy* zaczął publikować S. Kalla, *Dwadzieścia pierwszych lat Domu chełmińskiego w świetle kroniki domowej (1676–1696)*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo”, R. 35, 1932, s. 69–78, 129–132; idem, *Dom chełmiński w świetle kroniki domowej*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń św. Wincentego a Paulo”, R. 35, 1932, s. 165–187; R. 36, 1933, s. 54–57, 206–213, 320–326, 435–440; R. 37, 1934, s. 211–218, 327–336. Tekst S. Kalli należy sklasyfikować jako przekład na język polski, będący jednak kompilacją poszczególnych fragmentów. Publikacji w oryginalnej wersji językowej, ale tylko jednej części, podjął się W. Szoldrski, *Kronika XX. Misjonarzy w Chełmnie (1697–1715)*, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej”, r. 79, 1936, nr 9, s. 640–654; nr 10, s. 756–769; nr 11–12, s. 874–903; r. 80, 1937, nr 1, s. 46–57; nr 2, s. 124–136.

*dominica 7mam post Pentecostem peractae et festivissimi plausus sequenti triduo nempe praefata dominica Festo Sancti Jacobi Apostoli et Festo S. Annae Matris B. V. Mariae Culmae anno 1740 celebrati* na stronach od 320 do 324 oraz *Regestrum Transactionum hoc volumine contentarum* na stronach 560–568. *Kronika* liczy sobie 593 strony<sup>55</sup>. Do ciekawszych w tym zespole należy również *Księga Bractwa Trójcy Przenajświętszej* z lat 1680–1822 zawierająca spisy konfratrów, *Liber conscribendorum Seminarii* z lat 1677–1827 zawierająca spisy alumnów, *Percepta. Regester dochodów różnych oraz wydatków kościoła farskiego chełmińskiego* z lat 1670–1685, oraz *De miraculosa imagine antiquissima Beatissimae Mariae Virginis Matris Dei Culmense* z lat 1635–1747 będąca kolejnym przyczynkiem do poszerzenia badań nad religijnością mieszczan chełmińskich<sup>56</sup>. Szczątki archiwum benedyktynek znajdują się u sióstr miłosierdzia w Chełmnie. W tamtejszym archiwum przechowywane są *Annales to jest Roczne Dzieie Klastoru Chełmińskiego od czasu naprawy abo reformatiei iego po spustoszeniu w roku po Narodzeniu Panskim* zwana *Kroniką Benedyktynek* z lat 1578–1619<sup>57</sup>. Rękopis ten ma 453 strony. *Kronikę* odnalazł około 1880 roku ksiądz Gustaw Pobłocki, po którego śmierci w 1915 roku została przekazana do chełmińskiego klasztoru. Jednak zasadniczy zbiór spuścizny po benedyktyнках, po kasacie klasztoru przekazany był do rejencji kwidzyńskiej i zaginął w czasie ostatniej wojny. Natomiast, jeżeli chodzi o zasób Archiwum Sióstr Miłosierdzia odnośnie dziejów Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia, to jest ono nierozpoznane. Nie ma jednak żadnych informacji, by jego zasób w ciągu ostatnich dwóch stuleci został w jakiś poważny sposób uszczuplony.

Fragmentaryczne materiały do życia społeczności zakonnych Chełmna znajdują się w Archiwum Państwowym w Gdańsku, w zespole *Rejencja w Kwidzynie*<sup>58</sup>.

Wśród materiałów o zasadniczym znaczeniu dla badań nad społeczeństwem chełmińskim są kościelne księgi metrykalne. W parafii chełmińskiej zaprowadzono

<sup>55</sup> ADP, Akta Seminarium Duchownego Chełmińskiego w Chełmnie (dalej: ASDCh), sygn. 4.

<sup>56</sup> ADP, ASDCh, sygn. 11; sygn. 16; sygn. 19; sygn. 29. Akta odnoszące się do dziejów Akademii Chełmińskiej z tego zespołu, a noszące sygnaturę 21, opublikowała J. Lechicka, op.cit., s. 68–103.

<sup>57</sup> Opis rękopisu i wybrane fragmenty podał T. Glemma, *Kronika benedyktynek chełmińskich (1578–1619)*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 6, 1923–1925, s. 166–174; t. 7, 1926–1928, s. 17–31; 37–56; 69–90. Pełniejszej publikacji tekstu podjął się W. Szoldrski, *Kronika benedyktynek chełmińskich*, Pelplin 1937. Wydawca pominął jednak większość rachunków i tylko przykładowo przytoczył je z lat 1599, 1608, 1616.

<sup>58</sup> Archiwum Państwowe w Gdańsku, Rejencja w Kwidzynie, sygn. 10/3596, 10/3605, 10/3621, 10/3622.



rejestrację chrztów w 1598 r., ślubów w 1603 r., zgonów w 1686 r. W okresie dwudziestolecia międzywojennego księgi metrykalne znajdowały się częściowo w kancelarii, a częściowo w archiwum parafialnym kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Archiwum było dwukrotnie porządkowane w latach trzydziestych XX wieku. W wyniku drugiego porządkowania przeprowadzonego w 1936 r. znalazły się w nim księgi chrztów z lat: 1598–1664, 1665–1689, 1690–1709; księgi ślubów z lat 1640–1699, 1719–1759, 1720–1759, 1761–1775; księgi zgonów z lat 1686–1725, 1725–1747, 1748–1776. Pozostałe, jak można domniemywać, były w kancelarii używane do bieżących celów. Były to księgi chrztów z lat 1710–1727, 1718–1738, 1727–1734, 1734–1743, 1752–1765, 1752–1776 i księga ślubów z lat 1751–1825<sup>59</sup>. Już wówczas nie notowano ksiąg ślubów z lat 1603–1639 i 1700–1718. Około 1943 roku, w trakcie wielkiej akcji rekwirowania ksiąg metrykalnych przez władze faszystowskie, zostały w części wywiezione do Niemiec. Odnalezione przez wojska alianckie zostały zdeponowane w Urzędzie Katolickich Ksiąg Metrykalnych w Monachium i około 1974 r. wstępnie zinwentaryzowane, a następnie przekazane do Bischöfliches Zentralarchiv w Regensburgu. Tam też zostały ponownie zinwentaryzowane w 1984 r., poddane konserwacji i zmikrofilmowane. Księgi otrzymały nowe sygnatury i wyodrębnione zostały w zespół pod nazwą *Westpreussische Kirchenbücher*<sup>60</sup>. Zgodnie z porozumieniem podpisanym 17 września 2001 roku księgi te zostały przekazane do tworzonego archiwum diecezjalnego w Toruniu. Natomiast księgi pozostałe w Archiwum Fary Chełmińskiej zmikrofilmowano w końcu lat osiemdziesiątych XX wieku dla potrzeb Towarzystwa Genealogicznego Stanu Utah w USA<sup>61</sup>. Kopia tego mikrofilmu znajduje się w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie.

Z interesującego nas okresu zachowało się aż 12 ksiąg. Aż, bo jest to jeden z największych zespołów staropolskich ksiąg metrykalnych z terenu byłego biskupstwa chełmińskiego, a więc generalnie Prus Królewskich. Dla porównania księgi metrykalne zachowały się w liczbie: dla Brodnicy – 13, Radzynia – 7, Grudziądz – 4, Łasina – 4, Jabłonowa – 3, Wąbrzeźna – 3, Nowego Miasta – 2, Kowalewa – 2, Golubia – 2. W przypadku Chełmna 5 ksiąg jest w Archiwum Fary Chełmińskiej:

<sup>59</sup> Porównaj: AFCh, sygn. 1633, p. 57, 64, 65 oraz sygn. 1634, p. 5, 55, 57.

<sup>60</sup> Bischöfliches Zentralarchiv Regensburg (dalej BZR), Inwentarz *Westpreussische Kirchenbücher*, wstęp.

<sup>61</sup> M. Gołębiowski, *Mikrofilmowanie ksiąg metrykalnych parafii diecezji chełmińskiej przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, t. 55, 1990, z. 4, s. 115–117.

- księga chrztów: 1718–1738
- księgi ślubów: 1640–1699; 1761–1776
- księgi pogrzebów: 1686–1725; 1725–1748

W Centralnym Archiwum Biskupim w Regensburgu było, a obecnie w Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej znajduje się natomiast odnośnie interesującego nas okresu 7 ksiąg:

- księgi chrztów: 1667–1690; 1727–1734; 1734–1743; 1738–1755; 1752–1765; 1752–1776
- księga ślubów: 1751–1825

Do badań mogą być także przydatne księgi, które chronologicznie wykraczają poza interesujący nas okres, ale jednak ujmujące mieszczan żyjących w okresie przedrozbiorowym. Są to w szczególności księgi: chrztów 1777–1787, ślubów 1777–1787 i zgonów 1782–1812<sup>62</sup>.

Natomiast należy bardzo ubolewać, że w okresie II wojny światowej w niewyjaśnionych okolicznościach zaginęło aż pięć staropolskich ksiąg metrykalnych:

- księgi chrztów: 1598–1664, 1690–1709
- księgi ślubów: 1719–1759, 1720–1759
- księga zgonów: 1748–1776

Ponadto nie wiadomo, co stało się z pięcioma księgami chrztów z lat 1710–1743 notowanymi w *Katalogu Archiwum Parafialnego w Chełmnie* w początku 1935 r., a nie ewidencjonowanymi podczas skontrum w 1936 r.<sup>63</sup>

Mizerną pociechą jest artykuł księdza Zygmunta Rogali w *Kalendarzu kościelnym* o jednej z najstarszych ksiąg metrykalnych w ówczesnej diecezji chełmińskiej, a mianowicie o księdze chrztów z lat 1598–1664<sup>64</sup>. Sergiusz Sadowski suponował, że kościelne księgi chełmińskie zaginione w czasie ostatniej wojny prawdopodobnie *przywłaszczyl je sobie niejaki Hempel, opracowujący dzieje m. Chełm-*

<sup>62</sup> Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej (dalej: AADDT), wcześniej BZR, sygn.: W 736 (zawiera 106 kart), W 737 (zawiera 93 karty), W 738 (zawiera 81 kart), W 739 (zawiera 248 kart), W 740 (zawiera 169 kart), W 750 (zawiera 198 kart), oraz W 741 (zawiera 205 kart), W 751 (zawiera 72 karty), W 754 (zawiera 94 karty). Porównaj także: M. Stanke, *Katholische Kirchenbücher in Ost- und Westpreussen (Stand 1999)*, Bonn 2000. Autorka nie uwzględniła dwóch chełmińskich ksiąg zgonów z lat 1686–1748 z archiwum parafialnego.

<sup>63</sup> AFCh, sygn. 1633, p. 57.

<sup>64</sup> Z. Rogala, *Z najstarszej chełmińskiej księgi metrycznej chrztów*, *Kalendarz kościelny dla parafii chełmińskiej 1931*, Tczew 1930, s. 49. Księgę tę odnotował również M. Bär, *Die Kirchenbücher der Provinz Westpreussen*, Danzig 1908, s. 23.



na<sup>65</sup>. Nie było tych ksiąg w archiwum w Regensburgu, w którym znalazły się inne wywiezione księgi.

Zachowane księgi chrztów dla Chełmna dla okresu staropolskiego obejmują zatem lata 1668–1689 i 1719–1776; księgi ślubów lata: 1640–1698 i 1751–1776; księgi zmarłych: 1686–1748 z wyjątkiem 1711 i 1712, kiedy to w związku z epidemią zaprzestano rejestracji. Z powyższego wynika, że zapisy metrykalne z wszystkich serii są jedynie dla okresu 1686–1689. Tak bardzo krótki okres niewątpliwie utrudnia wyliczenie wskaźników pomocnych przy ocenie wartości rejestracji metrykalnej. Brak pełnych ciągów chełmińskich ksiąg metrykalnych uniemożliwia pełne badanie procesów demograficznych, a w szczególności zastosowanie w pełni metod rekonstrukcji rodzin.

Chełmińskie księgi metrykalne pochodzą w większości z czasu, gdy gospodarzami fary byli księża misjonarze. Sposób zapisu niczym nie różni się od powszechnie stosowanych w tym czasie. Objęcie chełmińskiej fary przez misjonarzy nie spowodowało zauważalnej zmiany w sposobie prowadzenia ksiąg, natomiast ich zasługą było zaprowadzenie w parafii księgi zmarłych. Zdaje się na to wskazywać charakter zapisu początkowych stron najstarszej księgi pogrzebów przypominającego raczej retrospektywne zestawienie. Księgi chrztów zawierają następujące rubryki: data i kapłan udzielający chrztu, imię dziecka, imiona i nazwisko rodziców, miejsce urodzenia, rodzice chrzestni. Data urodzenia dziecka pojawia się dopiero w XVIII w. Księgi ślubów mają rubryki: data i nazwisko kapłana, imiona i nazwiska młodych, miejsce pochodzenia, świadkowie. Księgi zmarłych nie posiadają rubryk, natomiast w sposób opisowy uwzględniają datę pogrzebu, nazwisko, wiek, dotychczasowe miejsce zamieszkania, miejsce pochówku zmarłego, udzielenie ostatnich sakramentów. Ksiąg nie sporządzano od razu w wersji czystopisu. Niemniej jednak księgi brudnopisowe były uważane za dokument równie ważny jak czystopis, skoro podczas wizytacji biskupich były kontrolowane<sup>66</sup>. Ponadto wiele wskazuje na to, że częstokroć prowadzono rejestrację na luźnych kartkach, a dopiero po pewnym czasie przepisywano je do ksiąg. Tak dla przykładu w księdze chrztów po wpisie z 4 października cofnięto się do 18 września 1680 roku. Podobnie w kolejnej księdze chrztów po metryce z 22 kwietnia jest wpis z 21 kwietnia 1754 roku. Co więcej, w księdze brudnopisowej w ogóle nie ma

<sup>65</sup> S. Sadowski, *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 1950, mps w zbiorach Muzeum Ziemi Chełmińskiej, sygn. E/142 (dalej: S. Sadowski), s. 77.

<sup>66</sup> AADDT, uprzednio BZR, sygn. W 738, p. 79v; sygn. W 739, p. 63 (oba wpisy z 9 września 1743 r. podczas wizytacji bp. Andrzeja Stanisława Załuskiego), p. 141 (wpis z 5 lutego 1749 r. podczas wizytacji bp. Wojciecha Stanisława Leskiego).

wpisu z 22 kwietnia, a wpisy z karty 30 powtórzono na karcie 31. W księdze ślubów po dwukrotnym wpisie z 26 następują wpisy z 21 i 23 czerwca 1751 roku<sup>67</sup>. Zastanawiają również dość duże przerwy w zapisie. I tak w księdze chrztów z lat 1667–1689, prowadzonej bardzo starannie jeżeli chodzi o charakter pisma, występują przerwy: 29 marca – 13 kwietnia 1673, 16 czerwca – 1 lipca 1676, 4–24 marca 1677, 17 kwietnia – 1 maja 1678; 28 lutego – 21 marca 1679, 14 czerwca – 4 lipca 1782, 22 lipca – 12 sierpnia 1684<sup>68</sup>. Odnotować również należy, że nawet poszczególne metryki powtarzające się w brudnopisie i czystopisie różnią się między sobą treścią. Tak na przykład przy okazji chrztu Kajetana Grylewicza 2 czerwca 1753 roku nie podano w brudnopisie informacji, która znalazła się już w czystopisie, że chrztu udzielało dwóch kapłanów a nie jeden, oraz podano nazwiska chrzestnych<sup>69</sup>. To wszystko razem nasuwa wniosek, że rejestracja jest niepełna.

Większych problemów nie nastęrcza odczytanie zapisów metrykalnych. Jedyne w nielicznych przypadkach użyto gorszego rodzaju inkaustu, który pod wpływem czasu uległ znacznemu spłowieniu. Niewątpliwie na czytelność tekstu nie wpłynęła pozytywnie przeprowadzona konserwacja, polegająca na obustronnym oklejeniu kart bibułą w przypadku niektórych ksiąg. W wyniku tego zabiegu pismo straciło swą ostrość. Natomiast istotnym problemem, wiążącym się nie tyle z odczytaniem tekstu, co z identyfikacją osób, jest nieprzywiązywanie wagi przez sporządzających metryki do poprawnego brzmienia nazwisk. Fakt ten można odnotować nawet w XVIII wieku, a wynikał on m.in. stąd, że wpisy sporządzali czasami mało wprawni klerycy lub świeżo co przybyli do miasta zakonnicy, w tym również Francuzi, nie znający miejscowego społeczeństwa.

Księgi metrykalne obejmują nie tylko miasto, ale również okoliczne wsie. Wśród wpisów metrykalnych wiele odnosi się do ludności z wsi miejskich oraz okolicznej szlachty. Metryki mieszczan chełmińskich stanowią około 50% ogółu wpisów. Nie oznacza to oczywiście, by wpisy odnoszące się do ludności pozamiejskiej zupełnie nas nie interesowały. Są one istotne, chociażby dla badań nad natężeniem pracy duszpasterskiej prowadzonej przez chełmińskich misjonarzy, a także pomocne przy szacowaniu liczby mieszkańców Chełmna. Otóż już ze wstępnych sondaży wynika, że do połowy XVIII wieku parafia chełmińska i warszawska misjonarzy były zbliżone do siebie pod względem liczby wiernych. O ile w Chełmnie w latach 1720–1729 udzielono 1504, a w latach 1750–1759

<sup>67</sup> BZR, sygn. W 736, p. 61v–62; sygn. W 739, p. 228v; sygn. W 740, p. 30–31; sygn. W 750, 33v.

<sup>68</sup> AADDT, uprzednio BZR, sygn. W 736, p. 27v, 43v, 47, 52, 55, 69v, 79v.

<sup>69</sup> Porównaj: AADDT, uprzednio BZR, sygn. W 739, p. 212; sygn. W 740, p. 20.



udzielono 1806 chrztów, to w Warszawie odnotowywano zbliżone liczby. Do podobnych wniosków dochodzimy analizując liczby zgonów. W parafii chełmińskiej w latach 1720–1729 odnotowano 603 pogrzeby, podczas gdy w Warszawie 821<sup>70</sup>. Aczkolwiek parafia świętokrzyska w Warszawie od połowy wieku osiemnastego przeżywa bardzo silny wzrost demograficzny, to również trendy wzrostowe odnotowujemy w przypadku Chełmna. I tak dla przykładu, o ile średnia roczna urodzeń w Chełmnie w II połowie XVII wieku wynosiła ok. 15, to po wielkiej epidemii dżumy podniosła się do 20 (rys. 1). Trend wzrostowy odnotowywany jest także w przypadku zawieranych małżeństw (rys. 2). Systematycznie spada natomiast w I połowie XVIII wieku liczba zgonów (rys. 3). Oznaczałoby to, iż mimo wielkiego kataklizmu epidemii, który wymiół z miasta około 25% mieszkańców i następnie bliżej nieznanymi wydarzeniami z początku lat trzydziestych, które spowodowały znaczny wzrost liczby rejestrowanych zgonów, a także spadek liczby urodzeń (rys. 1 i 3), że społeczeństwo miasta znajdowało się w trendzie rozwojowym. W związku z tym poważnego przeanalizowania wymagają dane pochodzące ze spisów poczynionych przez zaborcę w 1772 roku.

Księgi pogrzebów rejestrują wyłącznie ludność wyznania katolickiego. O obecności w mieście przedstawicieli innych wyznań świadczą natomiast księgi chrztów i ślubów. W połowie XVIII wieku księża misjonarze prowadzili duszpasterstwo w języku niemieckim. Ksiądz Jakub Tricher w 1748 roku uczynił nawet niemieckojęzyczne wpisy do księgi chrztów<sup>71</sup>. Czy wynikało to z nasilającego się napływu katolickiej ludności niemieckojęzycznej, czy też raczej było skierowane do protestantów?

Księgi pozwalają na odtworzenie składu księży obsługujących chełmiński kościół parafialny począwszy od 1640 roku aż po czasy rozbiorów. Rzucają światło na udział kleryków z seminarium duchownego w życiu kościoła archidiecezjalnego. Pozwalają także analizować rodzaje rzemiosł w mieście, bowiem częstym zjawiskiem jeszcze w XVII wieku było używanie nazwy zawodu jako nazwiska. Na ich podstawie możliwe jest uchwycenie relacji tak w sensie demograficznym, jak i personalnym pomiędzy mieszkańcami miasta i przedmieścia Rybaki, a także związków z innymi ośrodkami. Wnikliwa analiza tego ostatniego problemu winna dać odpowiedź co do hermetyczności chełmińskiego społeczeństwa. Analiza zapisów metrykalnych winna rzucić także pewne światło na powiązania towarzyskie, a także na popularność przedstawicieli patrycjatu wśród ogółu społeczności

<sup>70</sup> C. Kukło, *Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie*, Białystok 1991, s. 33.

<sup>71</sup> AADDT, uprzednio BZR, sygn. W 739, p. 127, 137, wpisy z 25 i 29 marca oraz z 3 listopada.

miejskiej. Księgi są też pomocne przy badaniu obsady urzędów miejskich, jako że czasami nazwiska są poprzedzone nazwą sprawowanej funkcji. Szczególnie są istotne przy odtwarzaniu składu chełmińskiej rady i ławy, gdyż relatywnie najczęściej pojawia się odnośna adnotacja o tych urządach.

W zbiorach Muzeum Ziemi Chełmińskiej znajduje się, przekazany przez Chełmińskie Towarzystwo Kultury w 1980 roku, *Protokół [pis. zgodna z oryg.] Sławetnego bractwa Rycerskiego nowy dla spisywania Porządku, y Spraw Bractwa pomienionego sprawiony in Anno 1690*<sup>72</sup>. Doprowadzony jest do 1725 roku. Liczy sobie 143 karty. Zawiera przede wszystkim spisy członków, wnioski o przyjęcie nowych, a także sprawozdania finansowe i krótkie odniesienia co do przebiegu niektórych uroczystości.

Dla badań nad społeczeństwem chełmińskim może mieć jedynie funkcję pomocniczą pruski kataster podatkowy spisany w latach 1772–1773. Do 1920 roku kataster ten znajdował się w archiwum gdańskim w zespole *Rejencja w Kwidzynie*. Odpisy z tego katastru wykonane w okresie międzywojennym, znajdują się w Staatsarchiv w Marburgu, a ich fotokopie w Towarzystwie Naukowym w Toruniu. Spis może być przydatny przy ustalaniu uposażenia chełmińskich klasztorów, natomiast w minimalnym stopniu może być wykorzystany do badań nad aktywnością gospodarczą mieszczan chełmińskich czy też badań demograficznych<sup>73</sup>.

Nie można zignorować źródeł o charakterze ikonograficznym i kartograficznym. Te odnaleźć można w Westpreussisches Landesmuseum w Münster, Muzeum Regionalnym w Toruniu i w Muzeum Ziemi Chełmińskiej w Chełmnie, a także w drukach z epoki<sup>74</sup>. Już pobieżna kwerenda wśród map z XVII i XVIII wieku pozwala zauważyć, że Chełmno znaczone jest jako jeden z większych ośrodków

<sup>72</sup> MZCh, sygn. D/26.

<sup>73</sup> Towarzystwo Naukowe w Toruniu, sygn. P-LXV-84/38 (Abt. 181, nr 13053, 35); P-LXV-86/3 (Abt. 181, nr 13055, 55); P-LXV-86/6 (Abt. 181, nr 181, 57); P-LXV-86/10 (Abt. 181, nr 13055, 59); P-LXV-86/11 (Abt. 181, nr 13055, 60); P-LXV-86/19 (Abt. 181, nr 13055, 63); P-LXV-96/25 (Abt. 181, nr 13067, 49); P-LXV-96/41 (Abt. 181, nr 13067, 59) P-LXV-96/33 (Abt. 181, nr 13067, 55). M. Biskup, *Mikrofilm odpisów katastru fryderycjańskiego dla Prus Królewskich z r. 1772/1773*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 68, 1961, nr 2. C. Biernat, *Katastry kontrybucyjne Prus Królewskich i obwodu nadnoteckiego z roku 1772/1773*, „Zapiski Historyczne”, t. 29, 1964, z. 3.

<sup>74</sup> B. Paprocki, *Ogrod krolewsky w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyxiążąt rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiążąt słąnskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrodzenia ich krotko opisane naidziess*, Praga 1599, p. 220; *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), pod red. M. Biskupa, Toruń 1998.



na terenie Prus Królewskich<sup>75</sup>. Często na mapach podkreślano obronny charakter miasta i jego położenie w pobliżu przeprawy przez Wisłę. Aczkolwiek na niektórych mapach zaznaczony jest most, to jednak materiał źródłowy wskazuje na istnienie przeprawy promowej utrzymywanej przez miasto. Istnienie tej przeprawy tłumaczy obecność w mieście wielu przejezdnych.

Do analizy układu przestrzennego miasta i rozmieszczenia poszczególnych posesji wielce przydatnym może się okazać plan J. F. W. Rüdiger'a i plan Westphala<sup>76</sup>. Ciekawych spostrzeżeń co do architektury mieszczańskiej dostarcza analiza panoramy miasta z obrazu św. Rocha i Sebastiana z 1708 roku, znajdującego się w kaplicy Nawiedzenia NMP w Bramie Grudziądzkiej oraz z obrazu, który wisi pod chórem muzycznym fary.

Warte uwzględnienia są źródła epigraficzne, w szczególności epitafia mieszczan i tablice pamiątkowe. W chełmińskiej farze zachowały się epitafia: rodziny Bommanów z XVI/XVII wieku, Tomasza Waltera zmarłego w 1678 roku, Andrzeja Grylewicza z 1681, Andrzeja Schmacka z około 1692 roku, Pawła Kolińskiego zmarłego w 1703 roku, Marcina Kossendy zmarłego w 1705 roku, Jerzego Shmitha zmarłego w 1721 roku, Jana i Jadwigi Czatterów około 1725–1736 oraz Jerzego Forbesa z 1769 roku. Treść epitafiów, po części nieczytelna, została utrwa-

<sup>75</sup> Porównaj np.: *Poloniae finitimarumque locorum descriptio. Auctore Wenceslao Grodeccio Polono; Novissima Poloniae Regni Descriptio.*, J. Janssonius, 1640–1647 r.; *Mappa Geographica Borussiam Orientalem atque Occidentalem exacte exhibens, in qua non tantum limites correcti, sed etiam principaliora loca, civitates et oppida secundum longitudinem et latitudinem ad amussim novissimarum observationum omni studio et accurratione designata sunt a Ioh. Frederic Endersch Math. Reg. Polon. Elbingae MDCCLVII; Borussae Regnum complectens circulos Sambiensem, Natan-giensem et Hockerlandiae nec non Borussia Polonica exhibens palatinatus culmiensem, marienburgensem, Pomerelliae et Varmiae, cum adiacentibus aliis provinciis mappa geografica sumptibus et curis exarata Tobiae Conradi Lotteri Geogr. Aug. Vind. 1759; Mappa geographica ex novissimis observationibus repraesentans Regnum Poloniae et Magnum Ducatu Lithuaniae, cura et sumptibus Tobiae Conradi Lotteri Geogr. Aug. Vindel, Augsburg, ok. 1780; Ducatus Pomeraniae novissima tabula in anteriorem et ineriorem divisa, quatenus subsunt Coronis, Sueciae et Borussiae cum inferis et adiacentibus ditionibus exhibita a Johann Baptista Homann, Norymbergae [b.d.dr.]; Ducatus Prussiae tam Polono Regiae quam Ducatus Brandenburgo, J. Danckert, koniec XVIII w.*

<sup>76</sup> MZCh, sygn. D/1; sygn. D/277. Z. H. Nowak, A. Tomczak, *Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVIII w.*, [w:] *Kartografia forteczna. Z dziejów kartografii*, t. 5, pod red. A. Tomczaka, Warszawa 1991; *Atlas historyczny miast polskich*, t. I, *Prusy Królewskie i Warmia*, pod red. A. Czacharowskiego, z. 3, *Chełmno*, oprac. historyczne Z. H. Nowak, oprac. kartograficzne Z. Kozieł, Toruń 1999.

lona przez Jana Kantego Grodzkiego<sup>77</sup>. Niestety, treść tych zapisów nie dochowała wierności inskrypcjom na epitafiach. Spośród tablic konmemoratywnych godna uwagi jest tablica na ścianie południowej ratusza upamiętniająca nominację biskupa Andrzeja Olszowskiego na stolicę prymasowską w 1674 roku<sup>78</sup>. Niewątpliwie, rzuca ona światło na stosunki panujące między miastem i jego suwerenami. To niezwykle subtelne zagadnienie wymaga dużej ostrożności badawczej.

Spośród źródeł drukowanych wskazać należy na prace jezuity Fryderyka Szembeka i Piotra Jacka Pruszcza poświęcone franciszkaninowi Janowi z Łobdowa i dające świadectwo rozwoju jego kultu na początku XVII wieku<sup>79</sup>. Kilka prac Stanisława Brzechwy odnosi się do klasztoru benedyktynek i ksieni Magdaleny Mortęskiej<sup>80</sup>. Obszerny żywot Mortęskiej zawarł także Florian Jaroszewicz<sup>81</sup>. O chełmińskim kulcie maryjnym traktuje kazanie ks. Mateusza Antonie-

<sup>77</sup> APT, AMCh, sygn. 4. Patrz również: J. Kruszelnicka, *Portret na ziemi chełmińskiej*, cz. 2, Toruń 1983, s. 64–69, 77, 82 i n.

<sup>78</sup> A. Soborska-Zielińska, *Chełmińskie pomniki i tablice pamiątkowe*, Chełmno 2001.

<sup>79</sup> F. Szembek, *Pomoc z Nieba na uspokojenie Prus z dawna Polakom od Pana Boga nagotowana. To jest: SS. Patronowie Kraiow Pruskich, wojną terażniejszą utrapionych, y zycia ich świętobliwego krotkie opisanie*, Toruń 1627; idem, *Światło. W ciemnościach Błędów y Utrapienia, Przykładem zycia, Nauką Starożytną y Pomocą Modlitwą, Potrzebującym Swieczące na Prusiech. Błogosławiony Jan Lobedaw Thorunianin. Zakonnik Franciszka Świętego, Kapłan Jeden Zdawnych SS. PatronowKraiow Pruskich. S. Jutty de Sangerhausen niegdy Spowiednik, Zeglarzow i Ludzi Innych Wodą się Bawiących Pomocnik Osobliwy. W Chełmnie Mieście Biskupim w Prusiech u Braci Swey Zakonney odpoczywający Cudami Sławny...*, Toruń [ok. 1638]; P. J. Pruszczyk, *Forteca monarchow y całego Krolestwa Polskiego duchowna, z Zywotow Świętych tak iuz Kanonizowanych y Beatyfikowanych, jako też świętobliwie żyjących Patronow Polskich, także z Obrazow Crystusa Pana y MatkiJego Przenajświętszey (o których w drugiej Księdze) w Oyczyźnie naszey cudami wielkiemi słynących*, Kraków 1737, s. 172n (pierwsze wydanie 1662 r.).

<sup>80</sup> S. Brzechwa, *Skarb bogaty w Przechacym Klasztorze Panien Chełmińskich Benedykta Świętego świeżo odkryty: To jest rzecz która przy przeniesieniu ciała Przewielebney Panny Magdaleny Mortęskiej Ksieniey pomienionego klasztoru blisko przeszłej, do ludzi miał X... Societas Jezu*, Kraków 1633; tenże, *Pochodnia ludziom zakonnym osobliwie płci białogłowskiej na lichtarzu klasztoru chełmińskiego wystawiona to jest Zywoť Magdaleny Mortęskiej*, [b.m.] 1634; idem, *Nayprzewielebniejsza w Bogu Pana Magdalena Mortęska, Xsieni Klasztoru Chełmińskiego Reguły S. O. Benedykta y całej Reformacyi Chełmińskiej od Stolicy Apostolskiej roku 1605 approbowaney*, Poznań 1747.

<sup>81</sup> F. Jaroszewicz, *Matka Świętych Polska albo woty świętych, błogosławionych, wielebnych, świętobliwych, pobożnych Polaków y Polek. Wszelkiego stanu i kondycyi, każdego wieku od zakorzenionej w Polsce chrześcijańskiej wiary osobliwą życia dosko-*



go Donadzkiego, które ukazało się w 1721 r.<sup>82</sup> Niezwykle ciekawym jest niewielki druk, który ukazał się w 1751 roku z okazji założenia przy kościele dominikańskim bractwa św. Jana Nepomucena<sup>83</sup>. Druk nie tylko informuje o religijności mieszkańców, ale mimochodem traktuje również o niektórych przypadłościach obyczajowych chełmińskiego społeczeństwa. Należy żałować, że prawo o zbytkach dla Chełmna Kazimierz Wójcicki przytoczył jedynie we fragmentach<sup>84</sup>. Niemniej, doskonałym wręcz uzupełnieniem do studiów nad obyczajowością mieszczan chełmińskich jest *Praktyka kryminalna* Jakuba Czechowicza opublikowana w 1769 roku<sup>85</sup>.

Nie sposób zignorować także zabytków kultury materialnej pochodzących z tego okresu. Są one nie tylko świadectwem dbałości mieszczan o estetykę miasta, ale również jego religijności, mentalności i zamożności. W takim kontekście należy zatem spojrzeć na manierystyczny ratusz wystawiony w okresie wielkiego zawirowania reformacyjnego, siedemnastowieczną przebudowę dominikańskiego kościoła p.w. śś. Piotra i Pawła i rozbudowę klasztoru franciszkańskiego, niebanalne epitafia mieszczan, które pokryły ściany świątyń, barokowe ołtarze będące na wysokim poziomie tak snycerskim jak i malarskim. Szczególnie wymowny jest fakt fundacji w 1710 roku, w czasie panowania wyniszczającej epidemii dżumy, ołtarza głównego fary. Wypada zwrócić także uwagę na to, iż fundowane wówczas dzwony oraz srebrne wota pochodzą z najlepszych warsztatów ludwisarskich i jubilerskich Torunia i Gdańska. Wysoki poziom artystyczny paramentów kościelnych okresu nowożytnego wskazuje, że ci, którzy je fundowali byli nie tylko ludźmi zamożnymi, ale również posiadali wysmakowany gust. Niejako au-

---

*nałością słynących. Z roznych autorow y pism tak polskich iako y cudzoziemskich zebrane y spisane, Kraków 1767, s. 87–92.*

<sup>82</sup> M. A. Donadzki, *Prawdziwy abrys Matki Boskiej na Gorach Chełmińskich, śpieszno ratującej grzesznika przez kapłana świeckiego, stylem kaznodziejskim*, [b.m.dr.] 1721

<sup>83</sup> *Filar mocny Ludzkiej sławy nigdy niewzruszony święty Jan Nepomucen Męczennik y Kanonik Praski od Ojca Świętego Benedykta XIV y Święty Stolice Apostolskiej Konfraternii Do Kościoła WW. OO. Dominikanow Chełmińskich Dany przez Jaśnie Wielmożnego JMCi Xiędza Fabiana Płaskowskiego, Biskupa Martyryjskiego Suffragana, Archidiacona y Officiala Generalnego Chełmińskiego, Proboszcza Trunskiego y Sztumskiego. Na Herbownych Dziewiąciu Gorach Miasta Chełmna solennie w Wigilią Jego doroczney Uroczystości Roku Pańskiego 1751 dnia 15 Maja Postawiony.*

<sup>84</sup> K. W. Wójcicki, *Obrazy starodawne*, Warszawa 1843, t. 2, s. 280–283.

<sup>85</sup> J. Czechowicz, *Praktyka kryminalna to jest wzór rozważnego y porządnego spraw kryminalnych sądenia według praw przyzwoitych y przystosowanych zdaniem autorów poważnych przez szlachetnego Imc Pana [...] Radcę i Sędziego Miasta Chełmna. Z Rękopisu po Jego Śmierci zostawionego*, Chełmno 1769.

tomatycznie nasuwa się wniosek, że poziom życia miasta i jego mieszkańców nie mógł być aż tak ubogi, jak wynika to z dotychczasowego stanu badań<sup>86</sup>.

Ruchome wyposażenie chełmińskich świątyń, również to, które po kasatach zakonów znalazło się w wielu okolicznych świątyniach, dowodzi, jak prężnym ośrodkiem życia religijnego było miasto. Wielce zastanawiającym jest fakt jednorodności stylistycznej części ołtarzy bocznych fary i wyposażenia kościoła św. Piotra i Pawła. Czyżby mogło to znaczyć, że na terenie miasta w połowie XVIII wieku działał prężny warsztat snycerski? Z całą pewnością część ołtarzy fundowana na przełomie XVII i XVIII wieku była wykonana przez snycerzy elbląskich, z którymi, jak się wydaje, misjonarze mieli szczególnie dobre układy i którzy wykonywali także ołtarze dla warszawskiego kościoła p.w. Krzyża Świętego

Podjęcie badań nad Chełmnem okresu nowożytnego, mimo poważnego zniszczenia zasobu archiwalnego, jest nieodzowne. Zachowany materiał, aczkolwiek niezwykle trudny do opracowania, pozwala jednak w szczególności na podjęcie badań nad społeczeństwem chełmińskim. Temat jest tym bardziej palący, że w dotychczasowej historiografii niewiele miejsca poświęcono dziejom nowożytnym Chełmna, a jeszcze mniej zagadnieniom społecznym.

Około lat osiemdziesiątych XIX wieku dziejami nowożytnymi Chełmna zajął się Friedrich Schultz, profesor historii w miejscowym Gimnazjum. Jego obszerna praca, oparta na bogatym materiale archiwalnym pozostała jednak nie opublikowana. Stanowi ona kontynuację historii miasta wydaną przez Schultza w 1876 roku<sup>87</sup>. Manuskrypt ten składający się z dwóch współoprawnych części, a zatytułowanych: *Geschichte der Stadt Kulm und des Kulmer Kreis vom Jahre 1479* oraz *Die Stadt Kulm und deren Umliegenschaft seit dem Jahre 1600*, przechowywany jest w Muzeum Ziemi Chełmińskiej<sup>88</sup>. Prawdopodobnie po śmierci Schultza, w 1924 roku rękopis znalazł się w posiadaniu Walentego Fiałka i z jego rąk dwa lata później trafił do Archiwum Miasta Chełmna. Zrodziła się wówczas myśl przetłumacze-

<sup>86</sup> T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Złotnictwo toruńskie. Studium o wyrobach cechu toruńskiego od wieku XIV do 1832 roku*, Warszawa 1988; A. Soborska-Zielińska, M. G. Zieliński, *Dzwony chełmińskie. Zarys dziejów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 45, 1997, nr 1, s. 15–42.

<sup>87</sup> F. Schultz, *Geschichte der Stadt und des Kreises Kulm*, t. I, Danzig 1876; wydanie drugie: Kulm 1895.

<sup>88</sup> MZCh, sygn. D/519. Część pierwsza liczy 254 strony, część druga 186. W bliżej nieokreślonym czasie wykonano odpis maszynowy, który znajduje się w Towarzystwie Naukowym w Toruniu. Z tego opisu korzystał Z. H. Nowak redagując drugie wydanie tekstu *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.*, [w:] *Dzieje Chełmna, zarys monograficzny, wydanie II zmienione*, pod red. M. Biskupa, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.



nia i opublikowania dzieła. O opinię zwrócono się do prezesa Towarzystwa Naukowego w Toruniu, księdza Alfonsa Mańkowskiego. Ten stwierdził: „Autor, jak nikt inny, przygotowany był do napisania historii miasta Chełmna od r. 1479, bo opisał średniowieczne dzieje tego miasta w dwóch dziełach: *Geschichte d. Stadt und des Kreis Kulm* i *Die Stadt Kulm im Mittelalter*. Drugie zwłaszcza dzieło jest doskonałe. Poza to wyszło jeszcze spod pióra jego kilka rozpraw historycznych dotyczących przeszłości Chełmna. [...] Opiera się na pierwszorzędnych materiałach, mianowicie archiwum miejskim chełmińskim, kronice oo. Misjonarzy cytuje też archiwum krzyżackie królewieckie, więc i tam dotarł, co było niezbędnym z tego powodu, że do 1505 było [...] w Królewcu z tego czasu dużo materiału historycznego. Dokumenty drukiem ogłoszone (*Urkundenbuch des Bisthums Culm*) i opracowania (*Lengnich, Gesch. D. preuss. Lande*) wyczerpująco wykorzystane. Słusznie autor traktuje szeroko sprawę usilnego wprowadzenia protestantyzmu do Chełmna oraz szkolnictwo akademickie w wieku 16-tym. Sprawy to niesłychanie ważne a mało dotychczas znane. Stosunek biskupów do miasta występuje wyraziście dopiero na tle stosunków diecezjalnych i ogólnie krajowych, dlatego też tak to zostało obszernie opisane. [...] Prof. S. łączy przedstawienie rzeczy ściśle naukowe i naukowo-popularne. Przydatna ta praca zatem tak zawodowemu historykowi jak przeciętnemu inteligentowi chcącemu się poinformować o przeszłości m. Chełmna. [...] Wydać drukiem nie tylko można, ale trzeba [...]”<sup>89</sup>. Niestety, zamysłu tego nie sfinalizowano. Nie wiemy też, kiedy zrealizowano powstały wówczas zamysł sporządzenia odpisu. Rękopis w czasie wojny znajdował się w domu Jana Nierzwickiego, a następnie w zbiorach Jerzego Michalskiego, skąd trafił w 1988 roku do zbiorów muzealnych<sup>90</sup>.

W niewielkim stopniu zagadnieniom społecznym poświęcił uwagę Max Bär<sup>91</sup>. Zresztą traktował on o sytuacji Chełmna już po przejściu pod zabór pruski. Opierając się na spisach sporządzonych wówczas, Bär całkowicie im zawierzył i nie zauważył, że nie oddają one faktycznego stanu, że dane mogły być celowo zaniżane przez miejscową ludność, chcącą uchylić się od służby wojskowej czy też od podatków. Według przytoczonych przez niego danych Chełmno w listopadzie 1772 roku miało liczyć 1580 osób, w tym 300 mężczyzn, 400 kobiet, 190 chłopców do lat dwunastu, 55 chłopców powyżej dwunastego roku życia, 200 dziewcząt do lat dwunastu i 79 powyżej dwunastego roku życia. W sumie odnotowano 710 osób płci męskiej i 870 żeńskiej. Zdawano sobie widocznie sprawę z niedokładności

<sup>89</sup> MZCh, sygn. D/274, p. 93v.

<sup>90</sup> MZCh, sygn. D/274, p. 98; „Nowości“, 1988, nr 75.

<sup>91</sup> M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Leipzig 1909, t. 1, s. 392, t. 2, s. 586–588.

tego rejestru, skoro kolejny spis przeprowadzono już w grudniu i wówczas odnotowano w Chełmnie 1644 osoby, w tym 846 płci męskiej i 798 płci żeńskiej<sup>92</sup>. Okazało się, że w ciągu tylko jednego miesiąca przybyło 131 osób płci męskiej i ubyło 72 osoby płci żeńskiej.

W okresie międzywojennym z archiwaliów chełmińskich korzystał Jan Nierzwicki. Zasadnicze swe dzieło poświęcił przeszłości chełmińskiej fary, koncentrując się jednak bardziej na wyposażeniu kościoła aniżeli na przeszłości parafii<sup>93</sup>.

Jedyną pracą o znaczeniu naukowym, a traktującą o zagadnieniach demograficznych, jest rozprawa doktorska Sergiusza Sadowskiego *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej* napisana pod kierunkiem Karola Górskiego w 1950 roku<sup>94</sup>. Praca nigdy nie doczekała się wydania drukiem, a sama w sobie już mocno się podstarzała. Niemniej jednak Sadowski uczynił poważny krok naprzód, wykorzystując do badań przede wszystkim ocalały z pożogi wojennej materiał źródłowy, dostępny mu głównie w miejscowym archiwum parafialnym. Nieopublikowanie tej pracy sprawiło, że ten wielce intrygujący temat „umarł” na całe pół wieku. Sadowski, prowadząc badania, oparł się głównie na księgach metrykalnych, które pozostały w Chełmnie. Nie mógł odnieść się do ksiąg wywiezionych z Polski w okresie okupacji, jako że ich los był zupełnie mu nieznany. W prowadzonych badaniach zastosował jedynie metody statystyczne. Sadowski przeprowadził obliczenia chrztów w latach 1719–1738, ślubów z lat 1640–1699 i 1762–1774, pogrzebów w latach 1689–1748 ze szczególnym wyróżnieniem zgonów z okresu epidemii dżumy z lat 1707–1711. W obliczeniach rozróżnił samo miasto i przedmieście Rybaki, a także wsie miejskie<sup>95</sup>. Z jego obliczeń wynika, że w mieście w latach 1719–1738 przyszło na świat 1289 dzieci. Średnia roczna wynosiła zatem 64,5. W latach 1640–1699 zawarto 887

<sup>92</sup> M. Bar, t. II, s. 546 i 586.

<sup>93</sup> J. Nierzwicki, *700 lat parafii chełmińskiej*, Chełmno 1933.

<sup>94</sup> S. Sadowski; ibidem, *Ludność i stosunki narodowościowe miasta Chełmna do schyłku dawnej Rzeczypospolitej*, rec. K. Górski, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 4, 1952, s. 53–57.

<sup>95</sup> Przeprowadzone przez S. Sadowskiego wyliczenia dla wsi miasta Chełmna są nieadekwatne, gdyż nie uwzględniają one ksiąg metrykalnych parafii w Szynychu. Sadowski nie mógł uwzględnić tych ksiąg, gdyż wówczas miejsce ich przechowywania nie było znane. Aktualnie w AADDT, uprzednio w BZA znajdują się następujące księgi tej parafii: księgi chrztów z lat: 1639–1643 i 1667–1697 (BZA, sygn. W 1413a); 1741–1755 (BZA, sygn. W 1414); 1766–1770 (BZA, sygn. W 1415); księgi ślubów z lat: 1667–1696 (BZA, sygn. W 1413a); 1740–1755 (BZA, sygn. W 1414); księgi zmarłych z lat: 1715–1733 (BZA, sygn. W 1422); 1744–1755 (BZA, sygn. W 1414); 1755–1767 (BZA, sygn. W 1415).



związków małżeńskich, zaś 216 w latach 1762–1774. Liczba zgonów w latach 1689–1747 wyniosła 3195, z czego w okresie epidemii aż 1131. Średnia roczna za cały ten okres wynosi 54,2, podczas gdy w okresie epidemii wzrosła do 226,2. Śmiertelność badał w przedziałach wiekowych: 0–1; 1–5; 5–10; następnie w przedziałach dziesięcioletnich aż do 100 roku życia, po czym ponownie w przedziałach pięcioletnich: 100–105 i 105–110. Znamienne jest, że w okresie od roku 1689 po 1748 odnotował aż 5 osób, które dożyły górnego pułapu wiekowego. Stosunek umieralności mężczyzn do kobiet określił na 54,7: 45,3. Liczba umierających niemowląt stanowiła 23,4% ogólnej liczby zmarłych i stanowiła największy odsetek wśród pozostałych grup. Kolejną grupę wiekową o wysokiej umieralności stanowili ludzie w przedziale wiekowym 50–60 lat. Tu umieralność wynosiła 15%. Umieralność w grupie 40–50 i 60–70-latków była identyczna i wynosiła po 10,9% ogółu zgonów. Znacznie większą umieralność mężczyzn niż kobiet wytłumaczył większą populacją mężczyzn w mieście na przestrzeni lat 1689–1748. Obliczył średni przyrost naturalny w latach 1719–1736 na 0,47%. Badał sezonowość małżeństw dla lat 1640–1699. Największy odsetek zawartych związków przypadła na luty (21,5%), styczeń (18,2%) i listopad (14,7%). Nie zawierano małżeństw w okresie adwentu. Dość lakonicznie, bez podania wskaźników, stwierdził natomiast, że największa umieralność panowała od stycznia do kwietnia<sup>96</sup>. Niestety, S. Sadowski nie przeprowadził dalej idącej analizy. Obliczenia posłużyły mu głównie do prowadzenia rozważań co do stanu liczebnego miasta i ruchu naturalnego ludności. Według jego wyliczeń miasto liczyło w 1725 roku, przyjętym przez niego za najbardziej odpowiedni, około 3000 mieszkańców.

Dostępne wilkierze miejskie wykorzystał do rozważań na temat praw obywatelskich mieszczan i podziałów społecznych. Zajął się również ustaleniem stosunków narodowościowych, przede wszystkim analizując brzmienie nazwisk mieszczan. Na tej podstawie ustalił, że w XVII wieku ludność pochodzenia niemieckiego stanowiła 9%, szkockiego 4%, inni, tzn. Czesi, Włosi, Litwini, Francuzi, Szwedzi 1%, a ludność polska 86%. W XVIII wieku wskaźniki te uległy pewnym zmianom i wynosiły odpowiednio 5%, 6%, 0,5%, 88,5%<sup>97</sup>. Jedynie zasygnalizował obecność w mieście rodzin pochodzenia szkockiego: Forbesów, Czatterów, Smithów, Gordonów, Ahornów, Herwiów, Arbuthnotów<sup>98</sup>. Marginalnie potraktował również holenderskich menonitów będących na usługach miasta. Natomiast w wyniku wnikliwej kwerendy zamieścił wielce interesujący fragment traktujący o roli

<sup>96</sup> S. Sadowski, s. 125–130.

<sup>97</sup> Idem, s. 175.

<sup>98</sup> Idem, s. 176–182.

Żydów<sup>99</sup>. Zupełnie pominał społeczność akademicką i zakonną, chociaż materiał źródłowy stwarza w tym zakresie duże możliwości.

Aczkolwiek S. Sadowski starał się sporządzić wykazy urzędników miejskich, to jednak zakradło się tu wiele nieścisłości, głównie przy określeniu czasu sprawowania urzędu, wynikających z nieuwzględnienia faktu, iż kadencja trwała od wiosny do wiosny roku następnego, a więc obejmowała swym zasięgiem dwa lata kalendarzowe. Sadowski opracował spisy burgrabiów, prezydentów, burmistrzów, prokonsulów, rajców, ławników miejskich i przedmiejskich, szechmistrzów, kamlarzy, sędziów miejskich i przedmiejskich, pisarzy, *tribuni plebis*, egzaktorów, decemwirów, waldmeistrów, cyrulików i doktorów miasta Chełmna. Nie są to oczywiście wszystkie urzędy miejskie, niemniej jednak mające największe znaczenie.

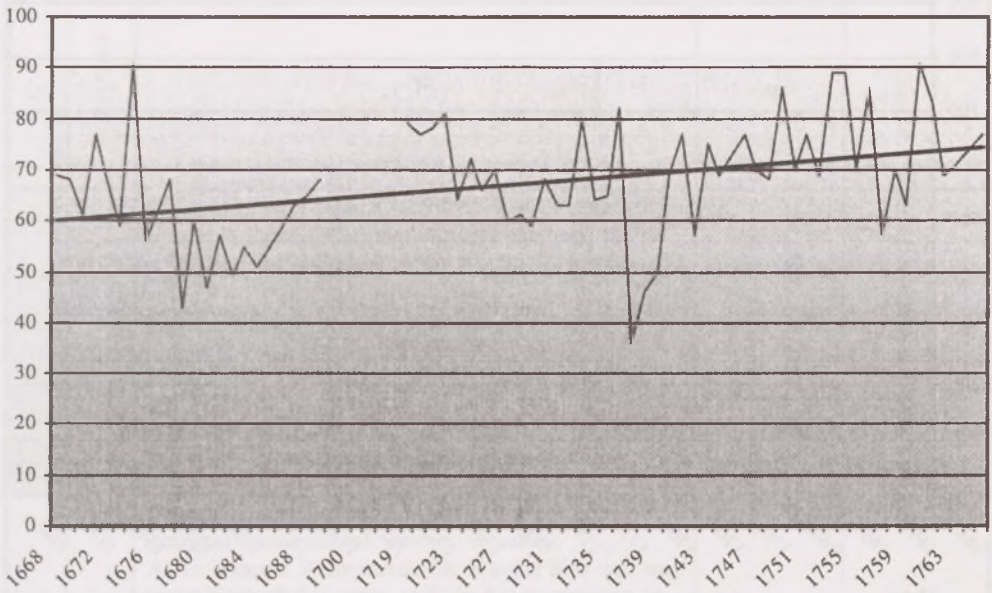
Po II wojnie światowej nowożytną przeszłością Chełmna i jego mieszkańców zajmował się Zbigniew Zdrójkowski, Antoni Liedtke, Jadwiga Lechicka, Edward Gąsiorowski, Karol Górski, Zenon Hubert Nowak, Adam Wróbel<sup>100</sup>. Mimo że ich prace wiele wniosły do poznania przeszłości miasta, to jednak nadal Chełmno czeka na monografię dziejów społecznych, nadal zachowany materiał źródłowy pozostaje nie wykorzystany. Historyka czeka niezwykle żmudna praca, wymagająca ogromnej wnikliwości, a zarazem ostrożności w interpretowaniu zjawisk, niemniej jednak wydaje się, że czas niejako dojrzał ku temu, by to ciekawe zagadnienie, istotne nie tylko z punktu widzenia lokalnego, zostało sfinalizowane.

<sup>99</sup> Idem, s. 185–189.

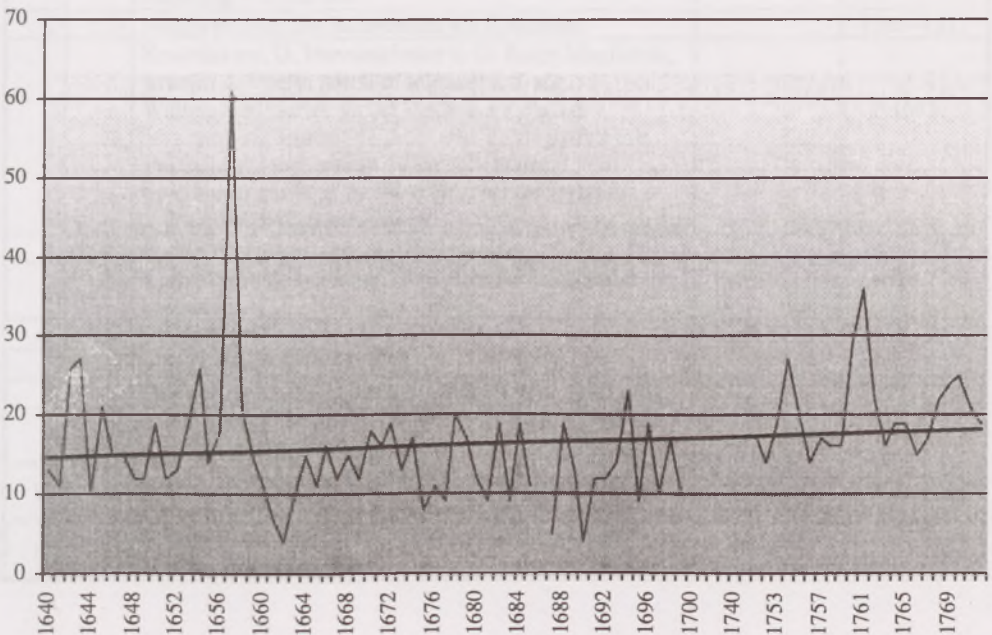
<sup>100</sup> Z. Zdrójkowski, „*Praktyka kryminalna*” Jakuba Czechowicza, jej źródła i system na tle rozwoju współczesnego prawa karnego zachodniej Europy, Toruń 1949; idem, *Prawo chełmińskie – powstanie rozwój i jego rola dziejowa*, [w:] *Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1968; A. Liedtke, *Początkowe dzieje seminarium chełmińskiego*, „*Nasza Przeszłość*”, r. 60, 1960, s. 101–188; J. Lechicka, *Stosunki Uniwersytetu Krakowskiego z Akademią Chełmińską*, „*Zapiski Historyczne*”, t. 29, 1964, z. 2; E. Gąsiorowski, *Rynek i ratusz chełmiński*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, t. 10, 1965, z. 1; K. Górski, *Matka Mortęska*, Kraków 1971; Z. H. Nowak, *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.*, oraz *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1968 (wyd. II rozszerzone, Warszawa 1987); A. Wróbel, op.cit.



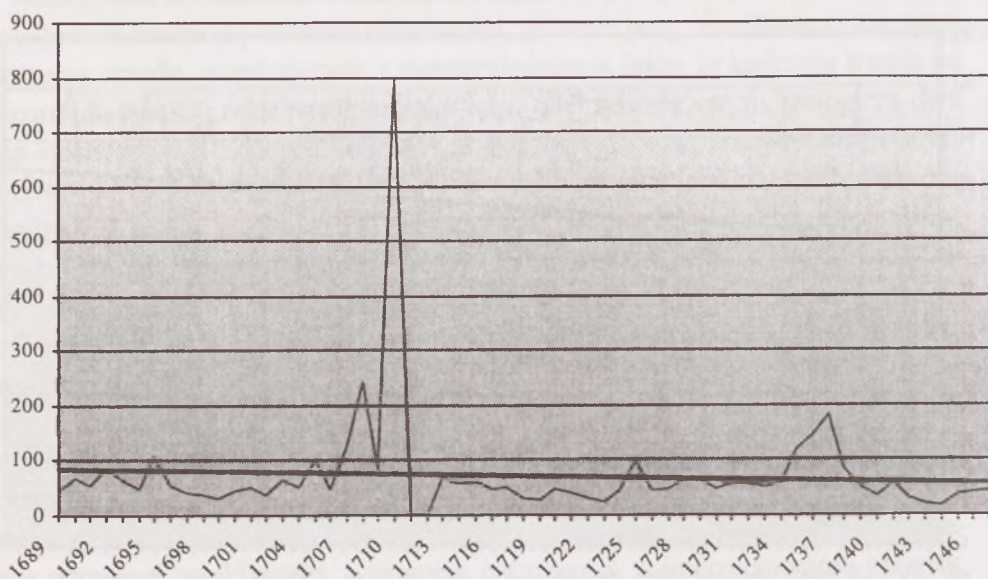
Rysunek 1.  
**Urodzenia w Chełmnie**  
w latach 1668–1689 i 1719–1772 z zaznaczeniem trendu wzrostu



Rysunek 2.  
**Śluby w parafii Wniebowzięcia NMP z terenu Chełmna**  
w latach 1640–1699 i 1751–1772 z zaznaczeniem trendu wzrostu



Rysunek 3.  
**Zgony w Chełmnie w latach 1686–1748 z zaznaczeniem trendu spadkowego**





## Akta staropolskie w Archiwum Miasta Chełmna stan przed 1939 rokiem

LP.	SYGNATURA	TYTUŁ *	OPIS	DATY
1	97	1. Kontrakt zw. d. Kulm Rate u. d. Thorner Uhrmacher Gregor Wilhelm gegen eine Remuneration von 170 Fl. poln. auf dem Rathause zu Kulm eine Uhr mit 2 Zeigern u. Schlagwerk bis zum Dominickstage anzubringen.	j. polski	1589
		2. d. Thorner Uhrm. Gr. Wilhelm entschuldigt sein Säumnis mit Krankheit u. Bittet d. bei ihm bestellte Uhrwerk abholen zu lassen.		1590
		3. Kontrakt zw. d. Rate zu Kulm u. d. Dzg. Klempnermeister Christ. Wagner wegen zierlicher Beschlagung u. Bedeckung d. Rathasturmes: Blei, Nägel u. A. soll ihm geliefert werden; Machlohn, Kostgeld u. eine Scheck werden vereinbart.		1596
		4. Rechnung d. Klempnerm. Ch. Wagner über das, was er zur Notdurft d. Turmes zu Kulm hat ausgegeben, in dem Gesamtbetrage v. 645 Fl. und 236 Gr.		1685
		5. Kontrakt zw. d. Kulm. Rate u. D. Thorner Uhrm. Kaspar Schäffer wegen 1 Reparatur d. Rathausuhr gegen Remuneration v. 350 fl. u. Quittung über d. Empfang. – 2 Ausfert.		
2	110	Nachweis über die Bauarbeiten am Rathhause		1567–1572
3	89	Kontrakt zw. D. Nonnenkloster u. D. Kulm Magistrate, wonach d. Oberin gestattet sein soll i. d. sog. Walterschen Garten an der Stadtmauer ein Tor herzustellen, dessen Schlüssel aber d. Magistrate zur Verfügung stehen sollen. Auch soll längst d. Stadtmauer ein Weg frei bleiben gross genug dass 2 Wagen sich kreuzen können		1645
4	5899	Wahlen d. Bürgermeister u. Ratsherren		1681–1701
5	5505	Verhandlungen u. bischöfliche Entscheide über die Elokation		1599–1752
6	5508	Elokationsdekrete		1755–1756
7	5509	Elokationssachen		1669–1805
8	349	Der Besitzstand der Bürger u. die Elokation (gebunden)		1755–1756
9	80	Bestätigung d. Bischofs Theodorus Potocki für die mit d. 1 Januar 1702 neu beginnende Elokationsperiode		1701
10	348	Inhalt d. wichtigsten Verhandlungen die Elokation der Ausmassländereien betr. in den Jahren 1751-56		1755–1756
11	354	d. Elokation v. 1755-56 betreffende Verhandlungen u. Urkundenabschriften	j. polski	1755–1756

12	78	Schiedsrichterspruch eines bischöflichen Delegierten, durch welche d. sog. Pusztoszki'schen Güter dem Bürgermeister Szmitt als ein persönliches Erbteil zugesprochen u. aus d. Reihe der Elokationsländereien geschieden worden		1711
13	140	Liber privilegiorum. Abschrift von Privilegien u. Verhandlungen d. Stadt i. Sachen d. Elokation (Inhaltsverzeichnis liegt im Buche)		1753
14	104	Nachricht über den Brand des Glockenturms (der Pfarrkirche) u. Verzeichnis der Beiträge zum Wiederaufbau Brand im Kulm (im Ratsdenkbuch Nr. 107)		1502 1544
15	87	Abschrift der an d. Südseite d. Rathauses angebrachten Inschrift zu Ehren des Bischofs Andreas Olszowski, welcher i. diesem Jahre zum Erzbischöfl. Stuhle in Gnesen befördert wurde		1674
16	109	Bruchstück eines Schöffebuchs		1559–1560
17	119	Acta scabinalia (Schöffebücher)	j. niemiecki	1513–1538
18	176	Acta scabinalia (Schöffebücher)	j. niemiecki	1548–1558
19	177	Acta scabinalia (Schöffebücher)	j. niemiecki	1555–1565
20	178	Acta scabinalia (Bruchstück)	j. niemiecki	1561
21	179	Acta scabinalia (Schöffebücher)	łac., pol.	1558–1600
22	180	Acta scabinalia (Schöffebücher)	j. niemiecki	1565–1571
23	181	Acta scabinalia (Bruchstück)	j. niemiecki	1566
24	182	Acta scabinalia (Bruchstück)	j. niemiecki	1568–1570
25	183	Acta scabinalia (sehr schadhaft)	j. niemiecki	1570–1587
26	184	Acta scabinalia (Schöffebücher)	niem., łac., pol.	1571–1596
27	185	Acta scabinalia	niem., łac., pol.	1588–1611
28	247	Acta scabinalia	łac., pol.	1600–1601
29	186	Acta scabinalia (als Acta nobilium bezeichnet)	łac., pol.	1600–1610
30	192a	Fragment księgi sądowej		1619–1627
31	187	Acta scabinalia	niem., łac., pol.	1602
32	188	Acta scabinalia	łac., pol.	1603–1605
33	189	Acta scabinalia (Bruchstück)	łac., pol.	1611
34	245	Acta scabinalia	łac., pol.	1612–1617
35	190	Acta scabinalia	łac., pol.	1612–1618
36	191	Acta scabinalia	łac., pol.	1612–1625
37	246	Acta scabinalia	łac., pol.	1617–1618
38	192	Acta scabinalia	łac., pol.	1619–1620
39	193	Acta scabinalia	łac., pol.	1621–1622
40	194	Acta scabinalia	łac., pol.	1622–1623
41	195	Acta scabinalia	łac., pol.	1623–1626
42	196	Acta scabinalia	łac., pol.	1624–1627
43	197	Acta scabinalia	łac., pol.	1625–1626
44	198	Acta scabinalia	łac., pol.	1626–1638
45	199	Acta scabinalia	łac., pol.	1628–1629
46	200	Acta scabinalia	łac., pol.	1637–1640
47	248	Acta scabinalia	łac., pol.	1638–1653



## POTRZEBY I MOŻLIWOŚCI BADAŃ NAD SPOŁECZNOŚCIĄ CHELMNA W DOBIE NOWOŻYTNEJ

48	201	Acta scabinalia	łac., pol.	1640–1644
49	202	Acta scabinalia	łac., pol.	1644–1647
50	203	Acta scabinalia	łac., pol.	1645–1653
51	204	Acta scabinalia	łac., pol.	1648–1650
52	205	Acta scabinalia	łac., pol.	1650–1653
53	206	Acta scabinalia	łac., pol.	1654–1660
54	207	Acta scabinalia	łac., pol.	1654–1663
55	208	Acta scabinalia	łac., pol.	1663–1675
56	209	Acta scabinalia	łac., pol.	1665–1666
57	210	Acta scabinalia	łac., pol.	1666–1669
58	211	Acta scabinalia	łac., pol.	1666–1670
59	212	Acta scabinalia	łac., pol.	1670–1679
60	213	Acta scabinalia	łac., pol.	1680–1683
61	214	Acta scabinalia	łac., pol.	1682
62	215	Acta scabinalia	łac., pol.	1684–1686
63	216	Acta scabinalia	łac., pol.	1684–1690
64	217	Acta scabinalia	łac., pol.	1686–1690
65	218	Acta scabinalia	łac., pol.	1687–1690
66	219	Acta scabinalia (Bruchstück)	łac., pol.	1688
67	223a	Księga ławnicza m. Chełmna (fragment)		1696
68	220	Acta scabinalia		1690–1694
69	278	Acta scabinalia		1695–1704
70	221	Acta scabinalia		1690–1701
71	222	Acta scabinalia		1692–1694
72	223	Acta scabinalia		1695–1698
73	224	Acta scabinalia		1701–1707
74	225	Acta scabinalia		1704–1717
75	226	Acta scabinalia		1707–1711
76	227	Acta scabinalia		1711–1717
77	228	Acta scabinalia		1717–1719
78	229	Acta scabinalia		1717–1721
79	230	Acta scabinalia		1720–1722
80	231	Acta scabinalia		1723–1726
81	232	Acta scabinalia		1726–1729
82	233	Acta scabinalia		1730–1734
83	234	Acta scabinalia		1735–1738
84	235	Acta scabinalia		1738–1741
85	236	Acta scabinalia		1741–1744
86	237	Acta scabinalia		1744–1745
87	238	Acta scabinalia		1745–1749
88	239	Acta scabinalia		1746–1755
89	240	Acta scabinalia		1750–1754
90	241	Acta scabinalia		1755–1762
91	242	Acta scabinalia		1756–1762
92	243	Acta scabinalia		1762–1770
93	244	Acta scabinalia		1762–1770
94	120	Kriminalakten des Schöffengerichtes	j. polski	1697–1698
95	125	Handbuch eines Richters; kurze Eintragungen über gerichtliche Entscheidungen enthaltend mit einer Eintragung von 1598		1600–1601

96	249a	Księga ławnicza przedmiejska		1480–1563
97	249	Acta scabinalia suburbana (Vorstädtische Schöffenbücher)	j. niemiecki	1558–1613
98	250	Acta scabinalia suburbana	j. niemiecki	1559–1614
99	251	Acta scabinalia suburbana	niem., łac., pol.	1611–1624
100	252	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1625–1636
101	253	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1627–1630
102	254	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1631–1634
103	255	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1634–1637
104	256	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1637–1660
105	257	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1638–1647
106	258	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1651–1653
107	259	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1655–1660
108	260	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1670–1676
109	261	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1675–1682
110	262	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1677–1683
111	263	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1683–1688
112	264	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1684–1698
113	265	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1686–1690
114	266	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1690–1695
115	267	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1695–1700
116	268	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1700–1713
117	269	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1714–1720
118	270	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1719–1733
119	271	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1720–1726
120	272	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1726–1737
121	273	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1737–1746
122	274	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1746–1756
123	275	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1755–1760
124	276	Acta scabinalia suburbana	łac., pol.	1765–1770
125	280a	Inwentarz ruchomości i nieruchomości pozostałych po śmierci J. Steinera		1626
126	279	Acta exdivisionum, Verträge (Testamente, Nachlassakten, Teilungen)		1612–1622
127	280	Acta exdivisionum, Verträge (Testamente, Nachlassakten, Teilungen)		1618–1655
128	281	Acta exdivisionum, Verträge (Testamente, Nachlassakten, Teilungen)		1634–1639
129	282	Acta exdivisionum, Verträge (Testamente, Nachlassakten, Teilungen)		1639–1656
130	283	Acta exdivisionum		1661–1674
131	284	Acta exdivisionum		1680–1684
132	285	Acta exdivisionum		1684–1690
133	286	Acta exdivisionum		1690–1700
134	287	Acta exdivisionum		1700–1709
135	288	Acta exdivisionum		1718–1733
135	289	Acta exdivisionum		1734–1740
136	290	Acta exdivisionum		1736–1742
137	291	Acta exdivisionum		1742–1750
138	292	Acta exdivisionum		1743–1749



139	293	Acta exdivisionum		1754–1759
140	294	Acta exdivisionum		1758–1771
141	295	Acta exdivisionum		1760–1764
142	296	Acta exdivisionum		1764–1771
143	71	3 jähriger Kontrakt über Branntweinbrennerei in Kulm		1771
144	4730	Zins-u. Darlehnsbuch der Kramerinnung	niem., pol.	1558–1647
145	6737	Rechnungsbuch der Kaufmannsbrüderschaft		1624–1679
146	6733	Ausgabenbuch d. Krämerbrüderschaft		1676–1735
147	4731	Protokollbuch d. Kramerinnung (decretes antuternis mercatorialis)		1682–1778
148	74	1. König August II. erneuert eine Entscheidung v. J. 1739 zwischen dem Magistrate von Kulm einerseits u. 2 adeligen u. einem emphyteutischen Besitzer andererseits betr. eine Grenzvermessung am Rondsener See (1739)		1755
		2. d. Notarius d. Stadt Kulm protestiert gegen d. Eingriffe d. Besitzers Blum in Rondsens, welcher trotz des noch schwebenden Prozesses ein Haus auf d. Grunde d. Stadt Kulm erbaut		1754
		3. d. Kulmer Schöffe Obizynski protestirt gegen d. Verfahren d. Besitzers Christian Blum zu Rondsens, welcher ungeachtet des Dekretes d. Warschauer Assessorial – Gerichte v. 25 April 1739 ein Haus auf d. Kulmer Grunde u. sich die Fischerei im Rondsener See angemasst habe		1755
		4. derselbe protestiert gegen d. Verfahren d. Besitzers Tobias Blom, emphyt. Besitzer von Lunau, welcher d. Grenzen d. Kulmer Gebietes durchbrochen und fremdes Gebiet beackert habe		1757
149	84	Vicescultetus judici suburb. Johannes Proppe (alias Propa) schenkt sein i. der Grubnowstrasse am Tore gelegenes Eckhaus mit allen Attinentien (Speicher, Obstgarten, Ausmaassacker, Wiesenland u. Gartenland u. A.) seinem Sohne, indem er sich daraus nur d. Summe von 100 Floren zu frommen Legaten vorbehält		1684
150	91	1. Excerpt aus d. Verfügungen d. Bischofs Dzialynski betref. die den Eigentümern auferlegte Verpflichtung, wüste Plätze zu bebauen u. verödete Häuser wieder auszubessern		1641
		2. d. Rat droht denjenigen Bürgern mit Entziehung d. Ausmassländereien, welche ungeachtet d. bischöfl. Dekrete die wüsten Plätze nicht wieder bebauen würden. 8 Tage nach Veröffentlichung dieses Erlasses soll d. Bürgerschaft zur Anhörung derselben auf d. Rathaus zitiert werden		1669
152	103	Handbuch eines Kulmer Bürgers über Käufe, Verkäufe, Zinsen u. Familienergebnisse		1497–1503
153	100	Das Kulmer Recht kap. 1-100		XVII w.
154	111	Kämmereibuch (Einnahmen)		1555–1556
155	112	Kämmereibuch (Einnahmen u. Ausgeben)		1558–1561
156	113	Kämmereibuch (Einnahmen u. Ausgeben)		1678–1680

157	108	Kämmereibuch (Einnahme aus der Stadtziegelscheune u. vom Getreide; Ausgaben an den Pfarrer, Organisten, Stadtschreiber u. a. Stadtdiener)		1600
158	6772	Kämmereibuch		1645–1714
159	5898	Kämmereibuch		1751
160	115	Kämmereirechnung	j. polski	1576–1605
161	501	Kämmereirechnung	j. polski	1635–1637
162	502	Kämmereirechnung	j. polski	1638–1640
163	503	Kämmereirechnung	j. polski	1645–1647
164	504	Kämmereirechnung	j. polski	1650–1651
165	505	Kämmereirechnung	j. polski	1651
166	506	Kämmereirechnung	j. polski	1655
167	507	Kämmereirechnung	j. polski	1662–1663
168	508	Kämmereirechnung	j. polski	1663–1664
169	509	Kämmereirechnung	j. polski	1665–1666
170	510	Kämmereirechnung	j. polski	1666–1667
171	511	Kämmereirechnung	j. polski	1668–1670
172	512	Kämmereirechnung	j. polski	1670–1671
173	513	Kämmereirechnung	j. polski	1673–1674
174	513a	Kämmereirechnung	j. polski	1674
175	514	Kämmereirechnung	j. polski	1675–1676
176	515	Kämmereirechnung	j. polski	1677–1678
177	516	Kämmereirechnung	j. polski	1678
178	517	Kämmereirechnung	j. polski	1679–1680
179	518	Kämmereirechnung	j. polski	1680–1681
180	519	Kämmereirechnung	j. polski	1681
181	520	Kämmereirechnung	j. polski	1662–1683
182	521	Kämmereirechnung	j. polski	1683–1684
183	522	Kämmereirechnung	j. polski	1684–1685
184	523	Kämmereirechnung	j. polski	1685–1686
185	524	Kämmereirechnung	j. polski	1686–1687
186	525	Kämmereirechnung	j. polski	1687–1688
187	526	Kämmereirechnung	j. polski	1688–1689
188	527	Kämmereirechnung	j. polski	1668–1690
189	528	Kämmereirechnung	j. polski	1690–1691
190	529	Kämmereirechnung	j. polski	1692
191	530	Kämmereirechnung	j. polski	1694
192	531	Kämmereirechnung	j. polski	1694–1695
193	532	Kämmereirechnung	j. polski	1695–1696
194	533	Kämmereirechnung	j. polski	1696–1697
195	534	Kämmereirechnung	j. polski	1697
196	535	Kämmereirechnung	j. polski	1698
197	536	Kämmereirechnung	j. polski	1699–1700
198	537	Kämmereirechnung	j. polski	1700–1703
199	538	Kämmereirechnung	j. polski	1704
200	539	Kämmereirechnung	j. polski	1705–1706
201	540	Kämmereirechnung	j. polski	1705
202	541	Kämmereirechnung	j. polski	1708
203	542	Kämmereirechnung	j. polski	1710
204	543	Kämmereirechnung	j. polski	1713
205	544	Kämmereirechnung	j. polski	1715



## POTRZEBY I MOŻLIWOŚCI BADAŃ NAD SPOŁECZNOŚCIĄ CHELMNA W DOBIE NOWOŻYTNEJ

206	545	Kämmereirechnung	j. polski	1716
207	546	Kämmereirechnung	j. polski	1718
208	547	Kämmereirechnung	j. polski	1722
209	548	Kämmereirechnung	j. polski	1723
210	549	Kämmereirechnung	j. polski	1724
211	550	Kämmereirechnung	j. polski	1725
212	551	Kämmereirechnung	j. polski	1726
213	552	Kämmereirechnung	j. polski	1727
214	553	Kämmereirechnung	j. polski	1727
215	554	Kämmereirechnung	j. polski	1728
216	555	Kämmereirechnung	j. polski	1729
217	556	Kämmereirechnung	j. polski	1730
218	557	Kämmereirechnung	j. polski	1731
219	558	Kämmereirechnung	j. polski	1732
220	559	Kämmereirechnung	j. polski	1735
221	560	Kämmereirechnung	j. polski	1736
222	561	Kämmereirechnung	j. polski	1737
223	562	Kämmereirechnung	j. polski	1738
224	563	Kämmereirechnung	j. polski	1740–1741
225	564	Kämmereirechnung	j. polski	1742
226	565	Kämmereirechnung (Generalrechnung über Grundzinsen nach den 4 Stadtvierteln)	j. polski	1742–1752
227	566	Kämmereirechnung	j. polski	1743–1744
228	567	Kämmereirechnung	j. polski	1745
229	568	Kämmereirechnung	j. polski	1747
230	569	Kämmereirechnung	j. polski	1748
231	570	Kämmereirechnung	j. polski	1750
232	571	Kämmereirechnung (Hauptrechnung über Steuer u. a. Abgaben)	j. polski	1749–1773
233	572	Kämmereirechnung	j. polski	1752–1753
234	573	Kämmereirechnung	j. polski	1753–1754
235	574	Kämmereirechnung	j. polski	1755–1756
236	575	Kämmereirechnung	j. polski	1759–1760
237	576	Kämmereirechnung	j. polski	1762–1763
238	577	Kämmereirechnung	j. polski	1764–1765
239	578	Kämmereirechnung	j. polski	1766–1767
240	579	Kämmereirechnung	j. polski	1768–1769
241	580	Kämmereirechnung	j. polski	1770–1771
242	581	Kämmereirechnung	j. polski	1772–1773
243	114	Kämmereirechnung	j. polski	1653
244	73	Kontrakt über Verpachtung d. Schöneicher Kämpe auf 30 Jahre		1753
245	96	Eine wiederholte Zitation d. Starosten von Althausen vor d. Starosteigericht gerichtet an d. Erban d. Gutes Grubno wegen eines an d. Fischerstr. gelegenen Eckhauses u. vorgekommener uebergriffe an den Wiesen d. Stadt		1624
246	5243	Vermessungsplan des Dorfes Schönsee u. des dazu gehörenden Areals		1701

		1. Kg. Alexander schenkt d. Bischöfe Nikolaus u. seinen Nachfolgern zur Dotation d. verarmten Bistums Kulm d. Stadt Kulm, d. Burg Althausen u. Papau nebst deren Gebieten u. befreit sein von verschiedenen Lasten u. Diensten, doch hat er mehrere verpfändete, dazu gehörige Güter auszulösen		1505
		2. Abschriften über d. Verhältnis d. Stadt zum Bischofe von Kulm		b. d.
		a. Kg. Alexander v. J. 1506 zeigt d. Rate d. Stadt Kulm an, dass d. Stadt in d. Besitz d. kulm. Bischöfe übergegangen sei u. dass d. Unterkämmerer Ludwig v. Mortangen mit d. Einführung betraut sei.		
		b. Kg. Sigismund an d. Stadt Kulm eröffnet d. Stadt, dass d. Starost N. Dzialynski beauftragt sei in d. Streitsache mit dem Bischofe d. Vermittelung zu übernehmen.		1664
247	94	c. die Darstellung d. gerichtl. Verhältnisse (wörtl. übereinstimmend mit 3)		
		3. d. städt. Obrigkeit Kulms gibt d. Bischofe Andreas Olszowski eine Darstellung d. gerichtl. Verhältnisse in ihrer geschichtl. Entwicklung namentlich der vorstädt. Gerichtsbarkeit, u. bittet dieselben beachten zu wollen		1644
		1. Übersicht d. 4 städt. Ordnungen,		
		2. d. freie Wahl d. städt. Behörden,		
		3. d. vorstädt. Gerichtsbarkeit,		
		4. Beispiele d. höh. Gerichtsbarkeit und d. ius gladi, welche von dem vorstädt. Schöffengerichte ausgeübt worden sind		
		4. Entscheidung d. Bischofs Dzialynski, dass d. Stadt Kulm das dominium directum über d. städt. Ländereien zustehe, dass aber eine Verpachtung derselben der jedesmaligen bischöfl. Bestätigung bedürfe		
248	77	Abschrift einer Instruktion für die preuss. Abgesandten zum Warschauer Reichstage, worin u. A. Beschwerde darüber geführt, dass die Stadt Kulm auf Grund älterer Zugeständnisse sog. Tariffe ausstelle u. hierdurch d. Adel u. die Bürgerschaft benachteilige		1712
249	76	Schreiben d. Mennoniten Georg Boltz an den Missionarien – Priester Gronau zur Abwehr der Verdächtigungen seiner Glaubensgenossen, als wären sie Widertäufer		1732
250	92	Kontrakt d. Rates mit einem Peter Pomeranke wegen der in d. Stadtfreiheit Wapitz zu errichtenden Wassermühle.		1472



251	118	Ratsdenkbuch (Bruchstück): Eintragungen über Akte freiwilliger Gerichtsbarkeit Stadtrechtliche Bestimmungen Von Fürsprechern u. Ihrem Lohne Massvergleichung Eidesformeln der Ratleute, Schöffen, Richter, Bürger u. verschiedene Gewerke Bürgerrechtserwerbungen i. J. 1466. 1471 Inhalt der Pulverkammer Die Kulmischen Frauen haben den Feind verjagt (Bl. 402) Aufzeichnungen über politische Verhandlungen der Stadt Handfeste der Mühle Wapitz 1472 Geschenk für die Pfarrkirche Die Artikel der Fleischer Geburtszeugnisse Geräte der Martinskirche Willkür der Bäcker (Bl. 54) Willkür der Krämer (Bl. 58) Willkür der Leineweber (Bl. 61) Willkür der Schneider (Bl. 65)		XV w.
252	117	Ratsdenkbuch (Bruchstück): Dienereid. – Rats-u. Schöffenreihen. – Eintragungen über Akte freiwilliger Gerichtsbarkeit. – Privilegien der Gewerke (Fleischer, Schifflleute, Fischer, Schmiede, Schuhmacher), Niederschrift über Grenzstreitigkeiten mit dem Starosten von Graudenz		XV–XVI w.
253	121	Ratsbuch (Liber praetorii Culmensis officii consularis) Eintragungen der vor dem Rat stattgehabten Verhandlungen (besonders Erbschafts-, Teilungs-u. Mündelsachen) Eidesformeln der Mitglieder des Rates, der Schöffen u. der städt. Beamten Kürlisten 1565–67 1625–1758		1544–1758
254	107	Ratsdenkbuch von 1520–1558 Inhalt: Klagen u. Streitigkeiten der Bürger untereinander, Strafen, Urfehden, Kontrakte, Zinse, Gewerksachen, Verkäufe und besonders 1. der Brand in Kulm i. J. 1544 am 30 März abends 10 Uhr, wobei 52 Wohnhäuser niederbrannten, innerhalb 4 Stunden 2. eine Verhandlung das Flossrecht betr. von 4 Juni 1557 3. die Reparatur der Uhr auf den Turme der Pfarrkirche; Verhandlung, v. 28 Januar 4. ein Kontrakt mit dem Ortspfarrer i. J. 1545 wegen der ausgefallenen Opfergelder 5. die Herstellung der Orgel in der Pfarrkirche aus d. Jahre 1510 nebst Kostenberechnung		1520–1558
255	142	Acta consularia	pol., niem.	1603–1604
256	143	Acta consularia	pol., łac.	1612–1617
257	144	Acta consularia	j. polski	1615–1618
258	145	Acta consularia	j. polski	1624–1626

259	146	Acta consularia	j. polski	1618–1637
260	147	Acta consularia	pol., łac.	1624–1634
261	148	Acta consularia	j. polski	1627–1630
262	165	Acta consularia	j. polski	1637–1645
263	149	Acta consularia	pol., łac.	1645–1655
264	150	Acta consularia	pol., łac.	1655–1660
265	151	Acta consularia	pol., łac.	1660–1667
266	152	Acta consularia	pol., łac.	1660–1678
267	153	Acta consularia	pol., łac.	1667–1670
268	154	Acta consularia	pol., łac.	1670–1679
269	156	Acta consularia	pol., łac.	1679–1687
270	155	Acta consularia	pol., łac.	1687–1694
271	157	Acta consularia	pol., łac.	1693–1701
272	158	Acta consularia	pol., łac.	1694–1700
273	159	Acta consularia	pol., łac.	1700–1707
274	160	Acta consularia	pol., łac.	1707–1712
275	161	Acta consularia	pol., łac.	1712–1718
276	162	Acta consularia	pol., łac.	1721–1727
277	163	Acta consularia	pol., łac.	1735–1741
278	164	Acta consularia	pol., łac.	1741–1747
279	166	Acta consularia	pol., łac.	1747–1750
280	167	Acta consularia	pol., łac.	1750–1754
281	277	Acta consularia	pol., łac.	1751–1761
282	168	Acta consularia	pol., łac.	1754–1756
283	169	Acta consularia	pol., łac.	1756–1757
284	170	Acta consularia	pol., łac.	1758–1759
285	171	Acta consularia	pol., łac.	1760–1762
286	172	Acta consularia	pol., łac.	1762–1764
287	173	Acta consularia	pol., łac.	1765–1768
288	174	Acta consularia	pol., łac.	1768–1770
289	175	Acta consularia	pol., łac.	1770–1772
290	83	1. Entwurf zu einer Verschreibung von 6500 Fl. welche d. Stadt Kulm von 1686 den Familien Dobrski u. Tokarski entlichen hatte, auf das Dorf Lunau		1686
		2. Quittung d. Familien Dobrski u. Tokarski über d. Rückempfang der aus d. Dorf Lunau eingetragenen Summe von 6500 Fl.		1690
291	79	Zwei Excerpte aus d. bischöflichen Visitationsprotokollen d. Kulmer Akademie betr. worin d. Errichtung, d. Gründung (1387), d. Wiederbelebung (1473 am 4 Aug. 1691) sowie d. bischöflichen Dekrete erwähnt werden. 1725.		1710
292	297	Gerichtsakten d. Akademie (Acta iudiciorum provisorialium in et super bonis ac personis iurisdictioni Academiae Culmensis eiusque provisorum subiectionis).		1718–1770
293	302	Statuten der Akademie (Bruchstück)		XVII–XVIII w.
294	7645	Dokumente über Einrichtung und Verwaltung der gelehrten Schule in Culm im 15-ten, 16-ten, 17-ten und 18-ten Jahrhundert		



295	303	Einige Fragen aus d. Rechtslehre (zur Behandlung für d. Prüflinge d. Akademie).		XVIII w.
296	951	Zusammenstellung d. Jahreszinsen des (Akademie) Dorfes Gogolin für d. Jahre 1671-1689		ok. 1689
297	325	d. Bischof gestattet d. Einwohnern der Kulmer Schulgüter Gogolin u. Steinwag der Stadt Kulm ausnahmweise Scharwerk zu leisten		1748
298	93	1. Johann Westerwaldt, Regierer nebst mehreren Andern d. Hauses d. Brüder vom gemeinsamen Leben zu Kulm quittirt über d. Empfang von 120 M, die er von Dzg. Bürgern für d. Haus d. armen Schüler auf Grund einer testamentarischen Bestimmung empfangen hat. – Abschrift 16 Jahrh.		1487
		2. Zession eines Kapitals von 440 M. durch d. Elbinger Kastellan an d. kulm. Schule. – Extrakt aus d. Schöffebuche von Graudenz,		1541
		3. Brief d. Schulprovisores Eberhard Rogge wegen mehrerer d. kulmer Schule zustehenden Gelder		1546
299	99	1. Brief d. Schulprovisores Eberh. Rogge an d. Bischof Tideman Gise wegen eines auf d. Gut Kolmago (Kulmago, Kr. Marienwerder) eingetragenen Kapitals d. kulm. Schule		1545
		2. Entwurf einer Appellation an d. preuss. Landesrat wegen eines auf d. Gute Kolmago für d. Kulm. Schule eingetragenen Kapitals,		1546
		3. Entwurf 1 Schriftstückes d. Schulprovisoren i. d. Appellationssache wider den Edelmann Kolimatzi an d. Landesrat von Preussen		1546
		4. Entwurf eines Schreibens d. Schulprovisoren i. S. der auf d. Gut Kolmago eingetragenen Schuld.		1546
300	95	Bruchstück u. beglaubigte Abschrift eines Erkenntnisses, durch welches d. preuss. Räte den Brüdern d. gemeinsamen Lebens zu Kulm den Besitz d. Güter Gogolin u. Steinwage wieder zusprechen. Erkenntnis ist abgedruckt im Urkundenbuche d. Bistums Kulm Nr 833	niem., łac.	1525
301	81	Fragment einer Verhandlung vor dem Gerichte d. Kulmer Schule über d. von Pächter Waltmann zu entrichtende Pachtsumme für Gogolin.		1673
302	75	Spezifizierte Kriegskosten für Gogolin aus d. Kriegsjahren (i. S. 1471 Gulden 14 Gr)		1736
303	82	d. Schulzengericht zu Gogolin verurteilt in Folge eines Wortstreits zweier Nachbarsfrauen deren Ehemänner zu je ? Tonne Bieres; doch appellierten beide an d. Herrschaft d. h. an d. Vorstädt. Schöffengericht zu Kulm.		1691
304	86	d. Provisoren d. kulm. Schule, Dekan Paul Godquin, Andr. Grylewicz u. Andrzej Schmak, verpachten d. Sikorskischen Ehepaare die Zaki-Mühle f. d. Zeitraum von 40 Jahren gegen eine Jahrespacht von 100 Fl. vorbehaltlich d. bischöfl. Approbation.		1677

305	326	Einige Blätter, die Verwaltung d. Schulgüter Gogolin u. Steinweg betreffend		XVII w.
306	311	Übersicht über d. Schuleinkünfte (Akademie)		1750
307	141	Liber actorum. Enthält Abschriften bischöflicher Verordnungen, Ratsbeschlüsse, Kürsachen, Gewerksurkunden, Handfesten. Inhaltsverzeichnis liegt im Buche		1578–1771
308	102	Manuale notarii civitatis Culmensis super diversis causis et negociis memorabilibus. Vom Stadtschreiber Konrad (Bitschin) angelet Inhalt: Ratschlüsse – Städt. Ausgaben – Einkünfte d. Stadt – Namen d. Konsuln u. Schöffen Bürgerliste von 1430–1553 – Eide der Gewerke – Einige Urteile des Rates – Verzeichnisse von Bürgerschaften städt. Einwohner – Vermerke über kleine Vorschüsse an die Stadt – Verzeichnisse städt. Gerätschaften – Verzeichnis der Bücher auf d. Rathause; dgl. derjenigen, welche Privilegien beim Rate deponiert haben – Aichung der Masse – Formeln der den Hochmeistern u. dem Könige von Polen geleisteten Eide – Abschrift einiger Schreiben in städt. Händeln		XV w.
309	85	Erklärung kulmer Schöffen vor d. Gerichte über d. Leistungsfähigkeit d. Ortschaften des Territoriums bezügl. der am 20 April 1682 vom Landtage ausgeschriebenen Steuern. – Abschrift aus d. Akten d. Grodgerichts von Schönsee		1682
310	105	Willkür d. Rates für das Dorf Gross-Lunau (mit einigen Eintragungen fortgesetzt bis zum Anfang des 19 Jh.)		XVII w.
311	116	Einnahmen u. Ausgaben d. Vorwerks Lunau		1592
312	72	1. Christian Blomberk, emphytensischer Besitzer d. Dorfes Ronsden, lässt in d. Akten d. Graudenzner Offiziums ein Privilegium d. Königs August III (vom 8 März 1757) über den emphyt. Besitz d. sog. Krummen-Kämpe u. d. kleinen Kämpe bei Ronsden eintragen 2. Zwei Kulmer Abgesandte protestieren gegen d. Verfahren d. Besitzers Blum in Ronsden, welcher sich ein Grundstück im Kulmer Dorfe Rossgarten angemastet hatte		1757 1757
313	98	Entwurf zu einer Bestätigung d. Bischofs Petrus Kostka über alle bisherige städt. Gerechtsame, besonders gerichtet gegen d. Adel, welche ohne dauernd ansässig zu sein die im Preise hochstehenden Waldungen sowie das Wiesenland ausnutzte und sich über das Flossrecht d. Stadt hinwegsetzte		1583
314	88	König Joh. Kasimir beruft d. Stadt Kulm zum Ständetage nach Graudenz (d. Stadt war bisher als Bischofsstadt von d. Vertretung im Ständetage ausgeschlossen gewesen)		1652



## POTRZEBY I MOŻLIWOŚCI BADAŃ NAD SPOŁECZNOŚCIĄ CHELMNA W DOBIE NOWOŻYTNEJ

315	101	Die älteste Kulmer Stadtwillkür, nebst des Landes Willkür. Eidesformeln der Ratleute, Schöffen, Richter u. Bürger (im Ratsdenkbuch Nr. 118). Dgl. (im Ratsdenkbuch Nr. 121). Namen d. Konsuln u. Schöffen des (im Stadtschreibebuch Nr. 102)		XV w. XV w.  XVI-XVII XV-XVI w.
316	124	Die Willkür d. Stadt Kulm mit der Orginal-Bestätigung d. Bischofs Petrus Kostka		1590
317	123	Entscheidungen über d. Verfassung der Stadt, vom Bischof Gembicki erteilt	j. polski	1603
318	122	Artikel über d. Verwaltung d. Stadt, vom Bischof Zadzik erteilt	j. polski	1627
319	100	Handschrift des Kulm. Rechtes. Kapitel 1-100		XVII w.
320	4	d. Rat v. Kulm übergibt d. Brüdern d. Gemeinsamen Lebens d. Kulm. Schule u. sagt ihnen für 30 Jahre den Zins zweier Höfe, Gogolin (Gögeln) genannt, zu; ausserdem 2 Häuser i. d. Stadt u. Einige Altäre i. d. Kulm. Pfarrkirche	wystawiono w Chełmnie	7 IX 1472
321	5	Hoke von Smolock, kulm. Bannerführer, verspricht d. Grenzen u. Gerechtsame des d. Kulmer Bruderhause zugehörigen Mühlengrundstückes in Wapcz zu achten	wystawiono w Chełmży	13 XII 1518
322	6	König Sigismund Bestätigt d. Einführung eines dritten Jahrmarkts am Tage Circumcisionis neben den schon bestehenden am Peter Paulustage u. am Tage Burchardi	wystawiono w Gdańsku	6 VII 1526
323	7	d. Bischof Tidemann gibt d. Bürgerschaft von Kulm das Jagdrecht u. die Benutzung des Sees von Podvesk zurück, deren sie unter dem Bischofe Joh. V. Konopath verlustig gegangen waren	wystawiono w Starogrodzie	27 IX 1541
324	8	Bischof Tidemann Gise bestätigt d. II. sowie die I. Kulmer Handfeste u. transumirt dieselbe. (Gez: von Lukas David, bischöfl. Kanzler)	wystawiono w Starogrodzie	2 V 1547
325	9	König Sigismund bestätigt d. Verleihung d. Hochm. Karl v. Tier, ausgestellt zu Thorn i. J. 1311 über d. 2 Inseln i. d. Weichsel, welche selbst sich wiederum auf ein Verkaufs-Instrument d. Herzogs Swantopolk gründet	wystawiono w Piotrkowie	6 VI 1555
326	10	Kg. Sigismund August bestätigt Kulm, dass nur solche Personen d. adeligen od. bürgerlichen Standes an d. Nutzen d. Stadtländereien Teil haben sollen, welche dauernd in d. Stadt ansässig sind, sich im Besitze d. Bürgergerechtes befinden u. alle Lasten tragen	wystawiono w Warszawie	18 XII 1556
327	11	d. Rat gestattet d. Barthol. Schulze vor d. Grobischen Tore 2 Windmühlen zu erbauen u. bestimmt d. Gerechtsame	wystawiono w Chełmnie	12 VIII 1556
328	12	Kg. Sigismund gestattet Kulm d. staatliche Accis zur Herstellung d. schon verwitterten Mauer zu verwenden, wobei die ihr vor 18 Jahren in Folge eines Brandes gewährte Abgabefreiheit nicht angerechnet wird	wystawiono w Piotrkowie	28 I 1563
329	13	d. Rat d. Stadt Helsingörs stellt seinem ehemal. Mitbürger Joh. Petri ein Attest aus über dessen eheliche Geburt und unbescholtenen Lebenswandel	wystawiono w Helsingor	14 VI 1568

330	14	Kg. Sigismund bestätigt d. Stadt den freien Besitz ihrer Ländereien u. Gerechtigkeiten. Anliegend Abschrift v. 15 Januar 1622 (aus d. Thorner Schöffebuche)	wystawiono w Warszawie	29 III 1572
331	15	d. Bischof Petrus Kosthka überträgt die Zaki-Mühle gegen einen jährl. Zins dem Christ. V. Schurtz	wystawiono w Starogrodzie	28 II 1580
332	16	Bischof Petrus Kosthka erneuert d. Privileg zur Erbauung einer Rossmühle	wystawiono w Lubawie	20 VII 1583
333	17	Bischof Petrus Kostka entscheidet in dem Streite zw. D. Stadt u. d. Besitzer von Grubno wegen Benutzung der Forst	wystawiono w Starogrodzie	28 I 1589
334	18	Bischof Petrus Kosthka gibt Kulm d. Recht der freien Beamtenwahl zurück, welches derselben seit d. Jahre 1574 entzogen war	wystawiono w Lubawie	4 II 1594
335	19	Bischof Tylicki bestätigt d. Stadt Kulm ihre Gerechtsame	wystawiono w Lubawie	9 II 1596
336	20	Entscheidung d. Bischofs Laurentius Gembicki in einem Prozesse d. Kulm. Bürgerschaft gegen 8 Edelleute wegen Leistung des Bürgereides u. Ausnutzung d. städtischen Ländereien	wystawiono w Chelmży	12 XI 1601
337	21	Bischöfl. Genehmigung zur Verpachtung d. Dorfes Lunau	wystawiono w Lubawie	6 XI 1603
338	22	d. Bischof Dzialinski überlässt d. bischöfl. Tafelgut Niedwiedz, vorher zu Schwetz gehörig, d. Stadt Kulm zu emphyteut. Rechten auf 40 Jahre	wystawiono w Lubawie	20 XII 1639
339	23	d. Bischof Dzialynski bestätigt d. Stadt Kulm ihre Privilegien	wystawiono w Starogrodzie	27 VII 1640
340	24	d. Stadt Kulm, welche sich Hoheitsrechte angemast haben soll, werden vom Bischofe Dzialynski die ehemaligen Gerechtsame bestätigt	wystawiono w Lubawie	11 IV 1644
341	25	Bestätigungsurkunde d. Kulm. Privilegien durch Bischof Andreas Leszczynski		26 IV 1647
342	26	Bischof Gembicki bestätigt d. Privilegien der Stadt	wystawiono w Starogrodzie	10 II 1655
343	27	Bischof Adam Kos bestätigt d. Kulmer Privilegien u. beklagt d. Rückgang d. früheren Wohlstandes in Folge d. Kriegs Kalamitäten	wystawiono w Starogrodzie	15 V 1660
344	28	Derselbe bestätigt d. Artikel d. Brauerzunft	wystawiono w Starogrodzie	15 V 1660
345	29	Bischof Olszowski bestätigt d. Stadt Kulm die Gerechtsame	wystawiono w Starogrodzie	3 XII 1663
346	30	Bestätigung d. Statuten d. Bierbrauerzunft durch den Bischof Olszowski	wystawiono w Starogrodzie	5 X 1666
347	31	Bestätigung d. Kulm . Gerechtsame durch Bischof Opalenski (übereinstimmend mit d. Urk. V. 3. Dez. 1663)	wystawiono w Starogrodzie	25 II 1682



348	32	König Johann III bestätigt d. Stadt Kulm verschiedene alte Gerechtsame	wystawiono w Warszawie	27 VIII 1693
349	33	König August II bestätigt d. Stadt Kulm verschiedene alte Privilegien	wystawiono w Warszawie	26 II 1698
350	34	Verpachtung d. Dorfes Sosnowken	wystawiono w Chełmnie	2 V 1700
351	35	d. Statuten d. Tuchmacherinnungen	j. polski wystawiono w Chełmnie	3 II 1702
352	36	König August II nimmt d. Stadt Kulm in seinen Schutz u. setzt d. sog. Tariffe fest	j. polski wystawiono w Warszawie	18 I 1717
353	37	Zwei Bestätigungen d. Artikel d. Bierbrauerzunft	wystawiono w Chełmnie	1724; 1728
354	38	Bischof Grabowski gestattet d. Stadt Kulm d. Gebrauch d. Siegels in rotem Wachs nach Art d. grossen Städte	wystawiono w Chełmnie	28 VIII 1738
355	39	Derselbe hebt die Entrichtung d. 10-ten Pfenigs als Erbschafts-u. Verkaufstwuer auf.	wystawiono w Chełmnie	28 VIII 1738
356	40	König August III bestätigt d. Stadt ihre früheren Rechte	wystawiono w Warszawie	15 I 1739
357	41	Ein Kontrakt u. eine Zession v. J. 1771		25 VI 1739
358	42	d. Bischoff Zaluski bestätigt d. Privilegien d. Stadt u. d. Bruderschaften	wystawiono w Chełmnie	12 IX 1740
359	43	König August III bestätigt d. Verlegung d. Bartholomäi-Jahrmarkes auf Martini	wystawiono w Warszawie	27 XI 1746

\* W tabeli zachowano brzmienie tytułów i kolejność poszczególnych jednostek według inwentarza Królewskiego Archiwum Państwowego w Gdańsku z 1903 r., aktualizowanego w 1927 r. w Archiwum Miasta Chełmna, przechowywanego obecnie w Archiwum Państwowym w Toruniu, w zespole *Akta Miasta Chełmna*, sygn. 2807; 2808. Zrezygnowano z podania stron i tomu inwentarza.